

utges av västerbottens läns hembygdsförening

västerbotten

insidan ●

Medan höstfärgerna djupnar och kvällsmörkret tätnar slutförs redigeringen av detta nummer av VÄSTERBOTTEN. Materialet till tidskriften visar en oroande - eller om man så vill glädjande - tendens att svälla, denna gång får vi i en mittsektion bereda plats för artiklar, som faller utanför glastemat, men som vi ändå gärna vill låta våra läsare ta del av. En följd av den tematiska dispositionen är att många skribenter, som skickar oss material, får vänta länge på att få se det i tryck, en annan följd att vår ambition att också förmedla stoff om aktuell kulturhistorisk debatt kommit att sitta trångt. Att vi ändå håller fast vid tematidén beror på att den visat sig ge användbara och efterfrågade skrifter - flera häften är faktiskt utsålda, ett par har fått nytryckas. Vilka teman, som skall tas upp under 1972 är ännu en öppen fråga - vi tar gärna emot önskemål och idéer!

● "Kustundersökningen" genomfördes under augusti och undersökarna intresserade sig särskilt för Lövånger-regionen och Norrbyskär. Från Skellefteå museum deltog Peter Gustafson, från dialektarkivet i Umeå, Gunnel Westerström. Arbetet leddes av Carl-Olof Cederlund från Statens Sjöhistoriska Museum i Stockholm. Sedan materialet bearbetats i Stockholm, Skellefteå och Umeå kommer det sannolikt att ge innehåll åt ett av de kommande häftena.

● Dialektarkivet, ja. Det för många läsare välbekanta Folkmåls- och Folkminnesarkivet i Övre Norrland (FFÖN) bytte vid halvårsskiftet skepnad. Av den forna stiftelsen blev ett statligt arkiv, Dialekt- och Ortnamnsarkivet i Umeå (DAUM) med Umeå Universitet som adress. Nyutnämnd chef är Fil. dr Gunnar Pellijeff, tidigare verksam vid Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala och vid Svenska Ortnamnsarkivet. Arkivet och dess chef önskas lycka till med de ur museal synpunkt synnerligen angelägna arbetsuppgifterna!

1748 Privilegier beviljas lagman Olof Malmerfelt för Ströms glasbruk söder om Umeå. Christian Fillion anställd som teknisk ledare.

1751 Glastillverkningen börjar.

1755 Driften vid Ström upphör.

1773 Christian Fillion får bidrag ur manufaktur fonden för att anlägga ett spegelglasbruk vid Strömbäck.

1779 Strömbäcks glasbruk säljs på auktion.

1787 Handelsfirman Åberg & Grahn i Umeå blir huvudintressenter.

1794 Ferdinand Opitz anställs.

1800 Glassliparen Moses Jakobsson från Karlsruhe anställs för att i Stockholm slipa glaset.

1837 Privilegier beviljas landskamrer Eric Lindemark för ett glasbruk i Ytterstfors norr om Skellefteå.

1843 Strömbäck säljs på auktion. Reinhold Meuller, Umeå, blir ägare.

1855-1879 Erik och R. W. Häggström ägare till Strömbäck.

1871 En arrendeförening av glasarbetare övertar driften av Ytterstfors.

1878 Glastillverkningen upphör i Ytterstfors.

1879 Strömbäcks glasbruk läggs ner.

T. h. glasstämpel för glaskärl om 2/3 stop från Ströms glasbruk.

Jordfynd av Bengt Martinsson, Vännäsby, gjort helt nyligen. Av en bevarad stämpel i Nordiska Museet framgår att flaskorna från Strömbäck var märkta SBGB.

Ström, Strömbäck, Ytterstfors - tre västerbottniska äventyr i glasbranschen ger innehåll åt detta nummers temadetalj. De tre bruken är intressanta både som tidiga industriella försök och för sina produkters skull. Mittsektionen ägnas krigsminnen i Sävar, en presentation av bildsnidaren Antonius Stenmark i Sorsele, ortnamnet Vännäs och arbetet i en miljögrupp.

**gammalt
glas**

3/71•5:-

christian fillion och ferdinand opitz

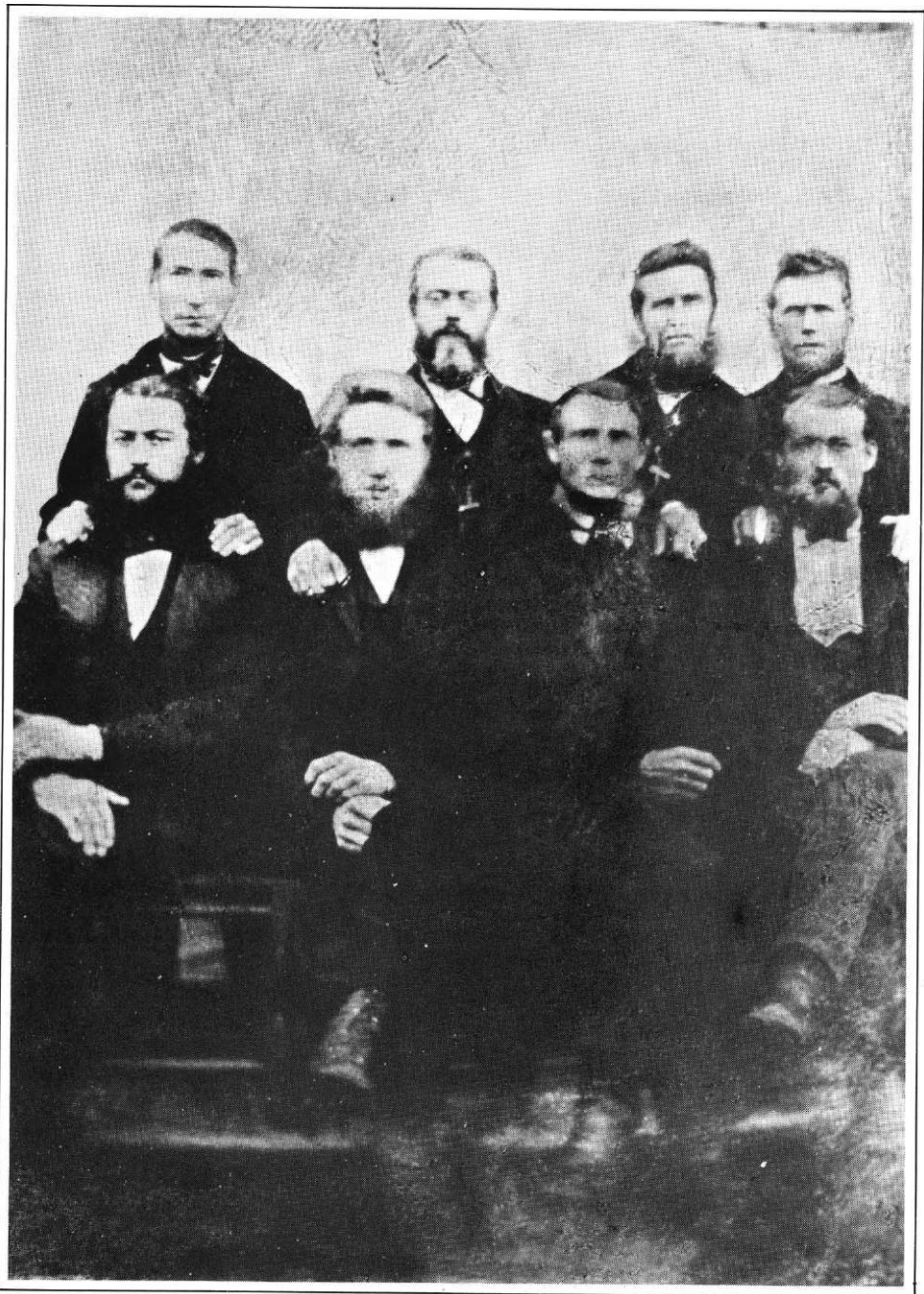
Åke Nisbeth ●

Under långa perioder av Sveriges historia har det varit nödvändigt att inkalla utländsk arbetskraft för att landets näringsliv skulle fungera tillfredsställande. I våra dagar är det ofta de lägst betalade och minst specialiserade arbetena som lämnas åt den importerade arbetskraften. I gångna tider var det de verkligt yrkesskickliga, de som kunde introducera nya arbeten eller nya arbetsmetoder inom gamla yrken, som rekryterades utanför landets gränser. Den svenska metallhanterings stora uppsving under 1600-talet hade icke varit möjligt utan hjälp främst av de från Belgien inkallade valonerna. Många är det hantverks-grenar, som dominerades av icke svenskar. Ett område där det långt in på 1800-talet var nödvändigt att i stor utsträckning använda specialarbetare från kontinenten var glastillverkningen. De första glasbruken på svenska mark drevs helt av utländsk arbetskraft, under 1500-talet i viss utsträckning italienare, senare huvudsakligen tyskar. Glasblåsarna var överlag mycket rörliga och flyttade ofta från bruk till bruk. En del av de från kontinenten hitkomna glasblåsarna flyttade också efter en kortare eller längre tids verksamhet i Sverige åter till kontinenten, men andra stannade kvar och lämnade sitt yrke i arv till sina efterkommande och skapade på så sätt kärnan i landets glasblåsarkår. Nya invandrare kom dock hela tiden från kontinenten, mot slutet av

1700-talet också från England. I det följande skall ges ett par exempel på vad dessa utländska fackmän betytt för de västerbott-niska glasbruken Ström och Strömbäck.

När verksamheten vid det år 1748 privilegierade Ströms glasbruk, det första glasbruket i Norrland, skulle påbörjas inkallades en fackman från Tyskland, hyttmästaren Christian Fillion, som år 1751 på bruksägarnas bekostnad gjorde en särskild värvningsresa till kontinenten, varifrån han återkom med fyra gesäller och fyra lärlingar. Fillion är ett ovanligt gott exempel på den tidens vandrande glasblåsare, som tog arbete där de ekonomiska förhållandena syntes dem bäst. Fillions tid vid Ström blev kort och stormig, redan år 1751 lämnade han bruket för att snart därefter bli icke bara hyttmästare utan också delägare i det då nyligen privilegierade Sandö glasbruk i Ångermanland. Han skrev kontrakt med det nya brukets huvudintressenter den 9 mars 1752 och förband sig härvid bl. a. att redligt och försvarligt förestå brukets inrättning från början. Han skulle också leda byggandet av glasugnen, vilken var avsedd för "allehanda goda glassorter" och sköta rekry-

Glasblåsare i Strömbäck 1875. Stående fr. v. F. Gleisner, Ljung, J. och K. Pahlberg. Sittande fr. v. M. Öström, Strindberg, J. Gleisner, G. Öström.

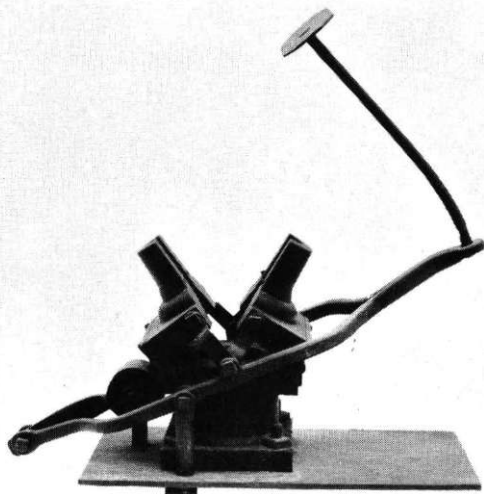

teringen av erforderliga arbetare till bruket, närmare bestämt en buteljglasblåsare, två fönsterglasarbetare och en glasblåsare som kunde tillverka "kristall", d. v. s. vitt (färglöst) glas, såväl som grönt glas och flaskor. Fillion fick även här huvudsakligen rekrytera tyska glasblåsare, men han lyckades också locka en glasblåsare från Kungsholms glasbruk till Sandö, ett företag som ledde till rättsliga efterverkningar för Fillion - det var nämligen uttryckligen förbjudet att locka till sig arbetare som redan var bundna av kontrakt till andra bruk inom landet. Vid rättegången i detta och andra mål där Fillion stod som anklagad, framkom det att han innan han kom till Sverige - där han av allt att döma först var verksam vid Kosta 1745-1748 - stod i begrepp att inrätta ett spegelglasbruk "som dock slog fel". Han skall då, enligt vad hans efterträdare som hyttmästare vid Sandö upplyste om, ha stulit en mängd silver, rymt från platsen och lyckats komma undan, trots

omfattande efterspaningar. Fillion lämnade också ganska snart Sandö, som dock i motsats till Ström kunde fortsätta verksamheten (Ström upphörde definitivt med driften år 1755).

Trots att det är svårt att få alla data att stämma förefaller det rimligt att identifiera en i Norge vid mitten av 1750-talet uppdykande glasblåsare vid namn Christian Fillion med hyttmästaren med samma namn från Ström och Sandö - vad som icke minst talar härför är den norske Fillions oförmåga att draga jämnt med arbetsgivare och medarbetare. I Norge blev Fillion till en början hyttmästare vid det berömda bruket i Nöstetangen, dock endast i avvaktan på att ett nytt kronglasbruk (d. v. s. fönsterglasbruk) i Hurdal stod färdigt år 1756 då han flyttade dit. Fillion var sedan verksam vid Hurdal, där han bl. a. åren 1768-1769 deltog i uppförandet av en vitglashytta som komplement till den befintliga kronglashytan, och erhöll beröm för sin yrkeskunnighet, men förorsakade också sina upp-

Buteljform av järn, fotmanövrerad. Från Strömbäcks glasbruk. I Västerbottens museum.

dragsgivare mycket bekymmer, då han visade sig vara en stridbar man som icke var lätt att ha att göra med. År 1770 fick Fillion tillåtelse att lämna Hurdal för att övertaga en hyttmästarebefattning vid ett svenskt glasbruk. Det var troligen frågan om Ströms glasbruks efterträdare, Strömbäck, som visserligen icke fick sina privilegier förrän år 1773, men som bör ha börjat planläggas några år tidigare. Kanske hade dock Fillion gjort ett tidigare försök att få anställning vid något annat bruk och misslyckats. I så fall skulle det kunna vara han som i annons i Dagligt Allehanda den 8 januari 1773 erbjöd sig att upprätta "en i Sverige nödig Glas-Fabrique, at förferdiga Spegel- och Wagnsglas till hwad storlek det behagas" och som emottog svar på Åbo kafefehus vid Skeppsbron i Stockholm "emellan 10 och 12 alla förmiddagar". Fillion sökte vid Strömbäck än en gång förverkliga sina drömmar om att få anlägga ett spegelglasbruk, d. v. s. ett bruk där man tillverkade gjutet glas i större dimensioner än vad som kunde åstadkommas genom blåsning, men det gick illa även denna gång och företaget misslyckades fullständigt, trots avsevärt statligt stöd och trots att Fillion från Norge lyckades värva flera skickliga glasblåsare, tidigare medarbetare till honom vid Hurdal, bl. a. engelsmannen William Fagnell och tyskarna Bertel Dischler, Christian Hagen och Henrik Stahlberg (Stolberg). Att skylla detta misslyckande enbart på Fillion och titulera denne äventyrare och bedragare torde knappast vara helt rättvist. Fillion var, som hans norska arbetsgivare åtskilliga gånger hade haft tillfälle att konstatera, en skicklig fackman icke minst på fönsterglastillverkningens om-

råde, men Strömbäck var ur åtskilliga synpunkter knappast den rätta platsen för en spegelglasfabrik, och företaget saknade redan från början den säkra ekonomiska grundval som erfordrades. Fillion lämnade åter Västerbotten och återvände tillsammans med övriga av honom inkallade glasblåsare till Norge, där flertalet av dem återanställdes på Hurdal och där också Fillion slutade sitt skiftesrika liv som pensionär.

Misslyckandet med spegelglas-hyttan ledde till att driften vid Strömbäck låg nere i slutet av 1770-talet, men sedan nya och utvidgade privilegier den 12 juli 1780 erhållits av den nye ägaren, regementsbokhållaren Anders Qvist, började verksamheten på nytt även om planerna för bruket var något mindre storstilade än när det leddes av Fillion. Arbetskraften var delvis importerad, delvis hämtad från andra svenska glasbruk. Här skall uppmärksamheten riktas endast på en av Strömbäcks glasbruks många skickliga yrkesmän vid tiden omkring sekelskiftet 1800 och de första decennierna av 1800-talet, glassliparen, artisen eller manufakturisten, för att nämna de varierande titlar varmed han betecknas av samtiden, Ferdinand Opitz från Böhmen.

Ferdinand Opitz (eller, rättare, Oppitz) döptes den 1 april 1761 i Blottendorf (på tjeckiska Polensko) i Böhmen (nuvarande Tjeckoslovakien). Hans föräldrar var glassliparen Ferdinand Oppitz d. y. från Schönfeld och dennes hustru Anna Dorothea Susanna f. Gutzkin. Han hörde till en känd och vida spridd böhmisk glasslipare- och glasblåsaresläkt: en graverad framställning av "Haus Oppitz in Blottendorf" återfinnes på ett glas från tiden 1810-1820, som tillhör stadsmuseet i Kamenicky Senor i Tjecko-

slovakiet. Vi kan lugnt utgå ifrån att Ferdinand Opitz fick sin grundläggande utbildning i faderns verkstad, men han kan därefter mycket väl ha fortsatt sin utbildning hos någon av faderns många kollegor på kontinenten. Exakt när Opitz anställdes vid Strömbäck är f. n. svårt att ange - han förekommer i mantalslängderna första gången kring mitten av 1790-talet och hans äldsta son Johannes föddes på bruket år 1796. Han bör således ha varit omkring tjugofem år gammal när han kom till Strömbäck. Om han kom direkt dit från Böhmen eller om han tidigare varit verksam på någon annan plats i Sverige kan f. n. icke heller med bestämdhet anges. Att det var brukets nya ägare fr. o. m. 1790-talets början, brukspatronerna Zacharias Åberg och Mårten Grahn (som bildade firman Åberg & Grahn), som

Glashyttan i Strömbäck innan den revs 1892. Längst t. v. fru Anna Lindgren, som beställde bilden.

tog initiativet till hans inkallande är dock klart. De kom efter några år tydligen också på idén att söka taga upp konkurrensen t. o. m. med det ärevördiga Kungsholms glasbruk på glasslipningens och glasgravvyrens område. Man beslöt sig för att icke slipa och gravera allt glas på bruket utan öppna filial i Stockholm, där ett par utbildade fackmän, som dock var mantalsskrivna på bruket, stod till allmänhetens tjänst med förädling av glasvaror från Strömbäck. Kungsholms glasbruk, från början utrustat med exklusivt privilegium på förädling av glas, hade stillatigande funnit sig i att många av de glasbruk som anlades under 1700-talet, t. ex. Kosta, Limma-

läs mer i:

- J-E ANDERBJÖRK - Å NISBETH Gammalt glas. Uppsala 1968.
ANTIKVITETER TILL VARDAGS 1800-talsglas. Stockholm 1967.
G HERMELIN Fakta om glas. Växjö 1966.
G MÅRTENSSON Gammalt glas. Helsingfors 1966.
Å NISBETH - T FOGELBERG Reijmyre glasbruk. Linköping 1960.
Å NISBETH - T FOGELBERG Sölje glasbruk. Karlstad 1963.
O NORDSTRÖM Svensk glasindustri 1550-1960. Lund 1962.
H SEITZ Cedersbergs glasbruk. Linköping 1934.
H SEITZ Glaset förr och nu. Stockholm 1933.
H SEITZ Äldre svenska glas med graverad dekor. Stockholm 1936.
E STEENBERG Flaskor och glas. Stockholm 1952.
E STEENBERG Svenskt glas. Stockholm 1946.
E STEENBERG - B SIMMINGSKÖLD Glas. Stockholm 1958.
E STRÖMBERG Några svenska ljuskronor av glas från 1700-talet. I: Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1946.

red och Cedersberg, fått privilegier som berättigat dem att tillverka alla sorters glas och även att förädla det genom slipning och/eller gravyr, men ansåg sig nu nödsakat att försvara sina privilegier. En rättegång mellan de två bruken tog sin början år 1801. Kungsholms-bruket åberopade sina privilegier av år 1676, medan Strömbäck påpekade att detta bruks privilegier av år 1780 gav bruket rätt att tillverka "alla både finare och grövre sorters glas". Kommerskollegium ställde sig helt på Strömbäcks sida, och påpekade bl. a. att glasslipning "icke utgör någon Borgerlig Handtering, utan räknas bland de Konst-yrken, hwilkas utöfning en hwar, som tilltror sig dermed komma till rätta, kan medgifvas, lika som den tillförende warit särskildte Personer här i Staden tillåten" (detta liksom följande citat är hämtade ur den sammanfattning av processen mellan de två bruken som ingår i J. A. Flintberg, Lagfarenhet s-Bibliotek, del VI, s. 103 ff, tryckt i Strängnäs år 1807). Kollegiet ansåg också att det var bra att detta slags ar-

bete förrättades i huvudstaden "där de, som därmed sysselsätas, äga tillfälle ej allenast at förskaffa sig nödig färdighet och smak i teckning, utan äfwen at i sine arbeten följa de förändringar i bruket, som tidt och ofta förefalla, och genom hwilkas iagttagande Idkaren blifwer i tilstånd at täfla med de å Utrikes Orter warande Glastillwerkare, samt införseln af Utländske Glas således kan förekommas". Domen den 30 juni 1803 gav Strömbäck rätt att även i fortsättningen utnyttja sin anläggning i Stockholm för ritning (d. v. s. gravyr) och slipning av glas liksom att till arbetets förrättande anlita glassliparen Moses Jacobsson. Ett år senare stod den sistnämnde som ägare till Kungsholms glasbruk och blev på så sätt konkurrent med sin tidigare arbetsgivare.

Opitz fortsatte dock oförtruet sin verksamhet vid Strömbäck och tog omkring år 1803 i sin tjänst en år 1782 född bondson från Stöcksjö vid namn Anders Danielsson Spolander, som stannade på Strömbäck till år 1811, då

hülphers om strömbäck

"Strömbeck's Glas-Bruk är belägit 1 3/4 mil n. w. från Staden wid Hafsbandet, där et mindre wattudrag ifrån Ströms byn utfaller. Första werket, Ströms Bruk kalladt, som efter 1751 års privil. bygdes af Landshöfd. Malmerfelt och Direct. Falander, ,blef nedlagt 1761. Sedan erhöillo Direct. Christian Fiellion och Savari 1773 privil. at förfärdiga Spegel-glas med 4000 R:d. förskott af Manufactur-Fonden, och bygde gent emot gamla platsen, men säges endast gjordt något Taffel- och Fönster-glas; därefter har werket stått öde någre år, til 1779, då det såldes på Auction med Inventarier til 1000 R:d. I orten omtalas detta som et bedrägeri och påstås, at det härifrån upwista Spegel-glas, warit utifrån. Om Taffel- och Spegel-glaset nämnes eljest i Inr. Tid. 1775 N. 72, äfwenså werkets försälgning 1779. Inr. Tidn. N. 54. Fiellion afreste åter til Norrige, sedan det misslyckade försöket war gjordt. Sedermera köptes det 1780 med förnyade privil. på Glas-tilverkning af någre Interes. Capit. Clem. af Huss, Regem. Bokh. And. Qvist och Direct. Könik L. Hallenius; drifwes nu af sistnämde. Här göres alla sorter finare och gröfre, både Fönsterglas och Bouteller, samt något half-Christalsglas. Jämte Hytta med ugnar, flere Werkstäder och Wånings-hus, är äfwen stamp och Qwarn; utom 2 Hemman i Sörböle, är Obolsön inköpt til wed-fournering. Fönster-glas göres här 22 til 24 t. högt i taflan. Afsättningen sker mäst på Stockholm siöledes, utom något, som nyttjas i orten eller sändes til Finska Städerna."

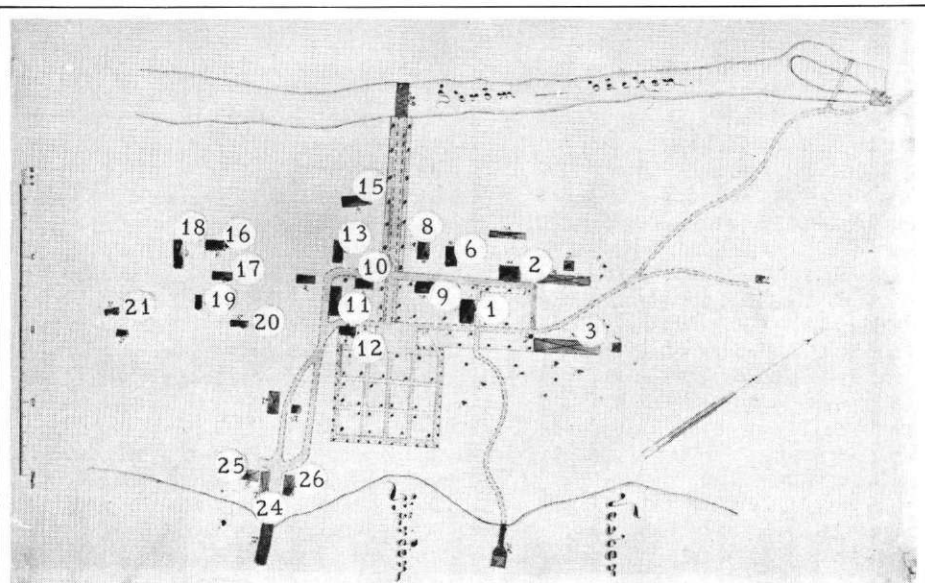
Denna beskrivning finns i Västerbotten-bandet av Abraham Hülphers "Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland" 1789. I det band som behandlar städerna och utgavs 1797 görs följande utlägg:

"Strömbäck's Glasbruk eges nu af Herrar Åberg och Gran, samt Heideman; är i full drift och förfärdigar, utom fönster-glas, åtskilligt af slipadt glas både förgylt och med diverse couleurer, äfwen Harmonica af en Böhmare Opitz. Folknum. där 1795 upgafs til 64."

han flyttade till Kungsholms glasbruk för att två år senare bli sin egen mästare och innehavare av ett av huvudsatadens mest ansedda och flitigast anlidade glassliperier. Spolander ersattes av gesällen Olof Lampa, också han från Västerbotten, närmare bestämt från Degernäs, där han föddes 1793.

Moses Jacobsson hade övertagit Kungsholms glasbruk vid en för honom olycklig tidpunkt. Bruket hade förlorat många av sina bästa kunder till de nya bruken,

tillverkningen hade stagnerat både kvantitativt och kvalitativt, och det allmänna ekonomiska läget var dessutom knappast det bästa för de stora investeringar som erfordrades för att återge bruket dess forna, ledande position. År 1815 gjorde Jacobsson ett sista försök att rädda bruket och vände sig då till sin kollega på Strömbäck Ferdinand Opitz. Genom ett kontrakt daterat den 26 juni 1815 anställdes Opitz som föreståndare för Kungsholms glasbruk för en tid av tre år, räknat

Karta över Strömbäcks glasbruk 1897. I brandförsäkringsverket. Glashyttan är riven, men av de gamla bruksbyggnaderna återstår: 1 Corps de logis, 2 mejeri, 3 Ladugård, 6 Rättarens bostad, 8 Faktorns bostad, 9-11, 13, 17-21 arbetarbostäder, 12 kontorsbyggnad, 15 kyrka jämte bostadslägenhet, 16 bagarstuga, 24-25 förrådsbodar, 26 spannmåls- och saltbod. Själva hyttan beskrivs på följande sätt i ett försäkringsbrev 1783: "Glashyttan af stolp- och bjelkvirke med 2ne material- och Pottkammare (dvs degerkammare) på norra och 2ne dito på södra gafveln, af timmer och under ett brutit tak af bräder, 55 alnar lång och 38 alnar bred, inberäknat 2ne skjul af bräder, för aska, sand och lurar (?), äfven under samma tak: varandes i hyttan en glasugn af engelsk lera, inrättad för sex verkstäder, äfven en sand- och askugn af ordinairt murtegel, hvilken drifves med samma hetta och eldning, som glasugnen, likaledes 2ne stycken fensterglassträckugnar af tegel, helt nya, 2ne stycken kylugnar af lika beskaffenhet som the nyssnämnde, och sidst en brännugn af murtegel, samt en stor torkugn, med 3ne ugnar och järndörrar alltsammans godt och försvarligt stånd."

I en beskrivning från 1790 omtalas att en hytta byggd 1789 nu är i bruk. Den är utrustad med en glasugn, 2 ask- och sandbrännugnar, 3 sträckugnar, 4 torkugnar, en brännugn och en kylugn.

Sedan verksamheten vid glasbruket upphört, övergick egendom under någon tid till grosshandlarna A. och R. Hillman i Söderhamn. som där drev trävaruhandel. Hushållningssällskapet hade sedermera dit förlagt hingstuppfödning. På 1950-talet förvärvades den då starkt förfallna anläggningen av Evangeliska fosterlandsstiftelsen, som före tagit omfattande renoverings- och tillbyggnadsarbeten, och förvandlat Strömbäck till en livaktig folkhögskola.

från den 1 juni 1815, med uppgift att ha överinseende över allt vad brukstillverkningen angick, bl. a. glassatsens blandning och smältning. Opitz årsarvode skulle uppgå till 1.000 rdr banco, varjämte han hade fri bostad och fri sjukvård och fick räkna sig tillgodo sex procent av arbetslönerna för alla "vid bruket förfärdigade slipade och ritade glasarbeten". Opitz tog med sig sin son Johannes liksom sliparelärningen Olof Lampa, men deras Stockholmsvistelse blev kort. Moses Jacobson gjorde konkurs och konkurskuratorerna uppsade Opitz från hans befattning fr. o. m. den 1 april 1816 och verksamheten vid bruket nedlades för alltid. Efter således endast ett knappt års verksamhet i Stockholm återvände Opitz och hans följeslagare till Strömbäck, förmodligen åtskilliga illusioner fattigare. Han inköpte strax därefter en gård i byn Sörmjölle, där han senare drev sin verksamhet som glasslipare och glasgravör samtidigt som han höll gästgiveri - Sörmjölle ligger vid kustlandsvägen, nuv. E 4, mellan Örnsköldsvik och Umeå. Ferdinand Opitz dog i Sörmjölle den 31 augusti 1826 (dödsboken noterar att han var av katolsk trosbekännelse), efterlämnande änkan Barbara (Barbro) Margareta f. Frankenberg, sönerna Johannes, Ferdinand och Gabriel samt dottrarna Sofia, Dorothea, Clara, Carolina och Fredrika (de båda sistnämnda tvillingar). Av sönerna ägnade sig åtminstone Johannes och Ferdinand åt faderns yrke och fick sin första utbildning genom denne. Ferdinand Opitz d. y., född 1805, fortsatte således faderns verksamhet i Sörmjölle till sin död där den 10 mars 1834. I sin tjänst hade han då fortfarande faderns medhjälpare Olof Lampa, vilken, att döma av vissa

uppgifter i bouppteckningen, stod för en stor del av verksamheten (Opitz hade en skuld till Lampa på 225 rdr, vilket bör jämföras med att verktygen för glasslipningen värderades till 12 rdr). Brodern Johannes Opitz, född 1796, fortsatte några år i början av 1820-talet sin utbildning hos faderns tidigare medhjälpare, glassliparen Anders Spolander i Stockholm. Han prövade därefter en tid sin lycka i Finland, återkom på 1830-talet till Strömbäck där han då var verksam en tid, flyttade år 1848 till Limmared i Västergötland, därifrån år 1853 till Rejmyra i Östergötland och därifrån slutligen efter två år till Norrköping. Det bör nämnas att en son till Johannes Opitz, Gabriel Theodor Opitz, född 1834 på Strömbäck, också han blev glasslipare och verksam bl. a. vid Notsjö i Finland.

Dessa två kortfattade biografier över några personer, som spelat viktiga roller i Ströms och Strömbäcks glasbruks historia visar, som redan inledningsvis antytts, den betydelse som de utländska specialarbetarna och hantverkarna hade för Sverige. Christian Fillion gästspelade visserligen endast kortare tider vid de båda bruken, men därför bör icke hans roll underskattas. Ferdinand Opitz är ett exempel på en invandrare som dels låter sina egna söner fortsätta i hans yrke i det nya landet, dels hjälper till att i sitt eget yrke utbilda ungdomar från den bygd där han blev verksam och som dessutom väl anpassade sig i sitt nya hemland - den böhmiske glassliparen slutade sina dagar som gästgivare i Sörmjölle. ■

glasblåsarvandringar •

I en stencilerad skrift utgiven av släktföreningen Benedictus Gleisner 1966 har fil. kand Israel Sucksdorff gjort en intressant sammanställning av uppgifter om personal verksam vid glashyttan i Strömbäck - glasblåsare, smältare, hyttmästare, ritare, slipare, lärningar. Fle-
ra stora "glasfamiljer" kan urskiljas i förteckningen, som omfattar 69 namn. Glasblåsaren J. Paulus Cargus, född 1730 i Böhmen har en son, som tituleras hyttmästare och en annan, som blir glasblåsare. Hyttmästaren i sin tur har två söner, som blir glasblåsare. Hyttmästaren Johan Josef Ditzler, f. omkr. 1764 i Norge, har två söner, som är glasblåsare, det blir också en sonson och en sonsonson. Ferdinand Opitz har två söner och en sonson, som tituleras slipare eller ritare. Glasblåsaren Pehr Strömmer, f. 1766 i Sandö, har tre söner, som är glasblåsare. Han har en bror, hyttmästaren Johan Henrik Strömmer, f. 1768, vars son blir glasblåsare, vidare var en brorson och dennes två söner verksamma som glasblåsare i Strömbäck.

Sucksdorff kan konstatera att 20 av glasblåsarna och glassliparna var födda i Strömbäck, 30 invandrade från andra svenska och 10 från finska glasbruk. De flesta kom från Sandö, Skönvik och Casimirsborg i Sverige (23) samt från Nyby i Finland (7). Stor rörlighet kan påvisas - ett exempel: glasblåsaren Johan Henrik Holst, f. 1789 i Sandö, flyttade 1810 till Strömbäck, 1813 till Nyby, kom tillbaka till Strömbäck 1820, återfanns året efter i Kosta, flyttade 1823 till Sölje och 1827 tillbaka till Kosta. Många flyttningar mellan Strömbäck och Ytterstfors kan naturligtvis noteras. Glasblåsaren Karl August Pahlberg, f. 1840 i Ytterstfors, flyttade 1861 till Finland, var 1862 tillbaka i Ytterstfors och är åren 1874-77 antecknad i Strömbäck. Johan Bygdén, f. 1817 i Strömbäck, flyttade 1841 från Ytterstfors till Nyby, därifrån 1842 till Grönvik, 1844 tillbaka till Nyby och är åren 1852-1861 antecknad i Ytterstfors.

Rörligheten är särskilt stor omkring 1820 och under 1840-talet. De österbottniska glasbruken anlagda Berga 1796, Grönvik 1812 och Sandnäs 1847 lockade över många från Strömbäck. Glasblåsarvandringarna är en av orsakerna till den likartade karaktären i det bevarade glasbeståndet från de samtidigt verksamma bruken - mönster, former och tekniker överfördes genom dem snabbt från en plats till en annan.

Ut i Glasboden vid Skeppsbron, midt emot Kåntmästarkroppan, finnes rik satu följande Glasföretter: Diverse Wärmeflasker, Ritade och ritade Decks, Wän, Lemonad-, Kåfde och Champagneglas, flere sorter Ritade och ritade Karabiner, Saltflasker och Saltkar: Äfwen diverse sorter ordnådet Glas; Af be. bwita förtter: Åbree och m:bre Lampkåpor, Gråddkannor, Senapskannor, Muggar och Saltkar.

Å stundas Köpa.

Spis- och Nisaffa

uppköpes till höga pris wid

Strömbäck's Glasbruk.

Å stundas Köpa.

Nis- och Spisaffa uppköpe: wid Strömbäck's Glasbruk till högsta pris. Wid leverans af 10 tunnor på en gång betalas 25 öre i förhöjning å hwarje tunna.

slipat, ritat och ordinärt glas

Åke Nisbeth ●

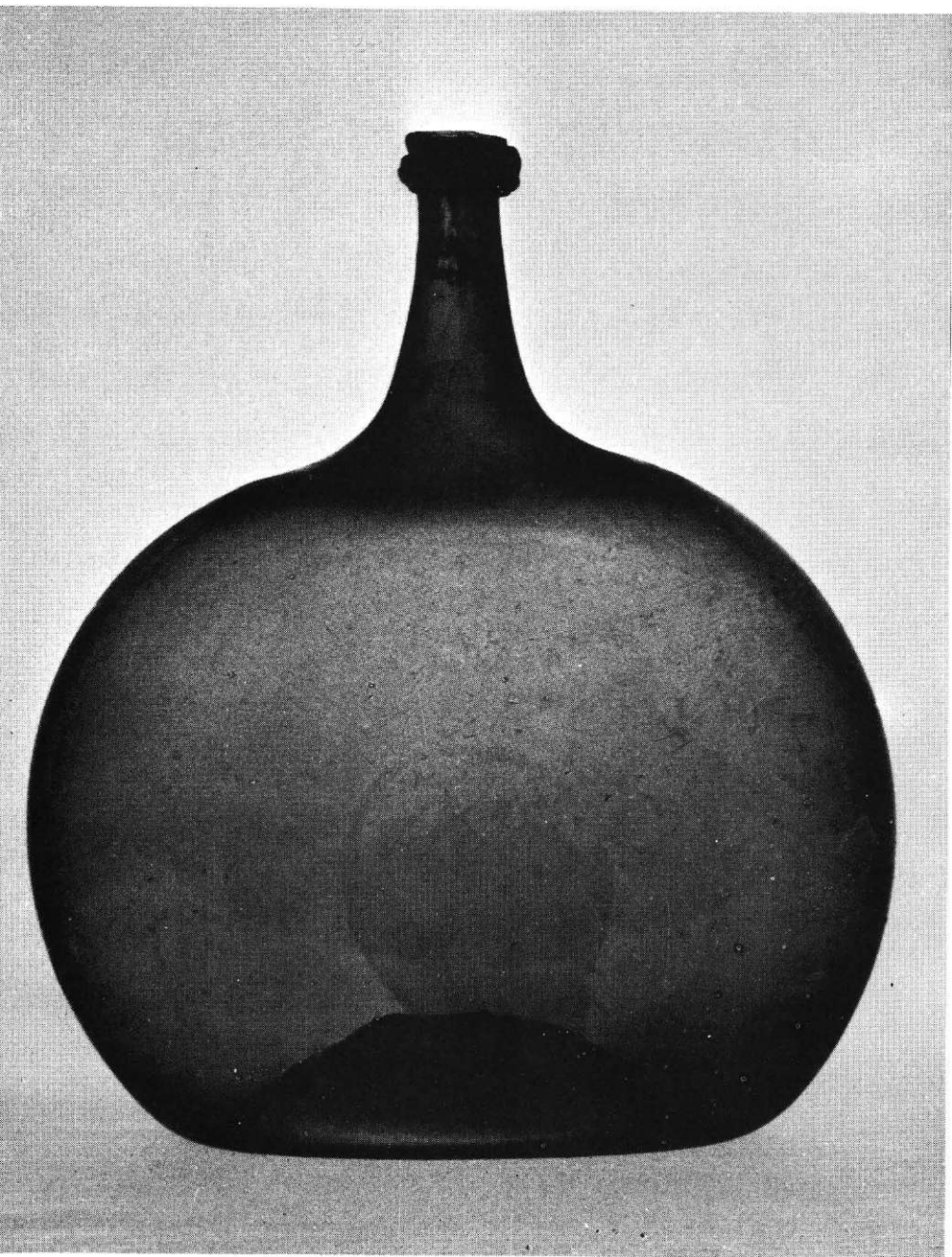
Vad för slags glasvaror tillverkades vid Ströms och Strömbäcks glasbruk? Liksom vid flertalet andra glasbruk från 1700-talet och 1800-talets förra hälft och mitt var det ett ganska rikt och varierande sortiment, med huvudvikten lagd vid fönsterglas och grönt glas i olika kvaliteter. Rapporter till Kommerskollegium gör det möjligt för oss att åtminstone periodvis kunna följa tillverkningen i detalj.

Ströms glasbruk hade en mycket kort livslängd - privilegierna beviljades 1748, arbetet påbörjades 1751 och pågick, med täta avbrott och under ganska oordnade förhållanden, till 1755. En stor del av tillverkningen bestod av vad som 1700-talet kallade gement, d. v. s. grönt fönsterglas, en vara som hade en säker avsättning. Av grönt glas gjordes också en del enklare bruksföremål såsom brännvinsglas, bläckhorn och byxsäcksflaskor (d. v. s. fickpluntor) liksom flaskor och buteljer i olika storlekar - under bruksåret 1752/53 bl. a. 10, 751 st flaskor rymmande två tredjedels stop. Dessa flaskor var liksom många andra från samma tid försedda med en pålagd stämpel, ett slags sigill, med brukets namn och uppgift om flaskans rymd, d. v. s. ett slags kvalitets- och garantimärke. Flaskstämplar med texten STRÖMS BRUK och

volymuppgiften $2/3$ stop har också påträffats, möjligen kan också någon enstaka hel flaska ha bevarats. Av vitt, d. v. s. färglöst glas tillverkades olika slags dricksglas, urglas, pipskaft och ljusstakar (detta enligt uppgifterna från bruksåret 1752/53). Att i den relativt stora mängd anonyma och enkla föremål och vitt glas från tiden omkring 1700-talets mitt som bevarats till våra dagar kunna peka ut några, som med bestämdhet härstammar från Ströms bruk är icke möjligt.

Uppgifterna om tillverkningarna vid Strömbäcks glasbruk är periodvis mycket detaljerade och vi har också föremål som med säkerhet kan attribueras till bruket. Även vid Strömbäck utgjorde det enklare fönsterglas under långa perioder den viktigaste tillverkningen, så icke minst under de sista årtiondena av brukets tillvaro. Åtskilliga torde de gårdar i Västerbotten vara som fortfarande har Strömbäcks-glas i sina fönster, men även i mera avlägsna delar av landet såldes fönsterglas från Strömbäck. Bl. a. har en utförlig redogörelse för försäljning

Bilderna till denna artikel visar exempel på färgat bruksglas från Strömbäck i läns museet. T. h. grön damejeanne, höjd 35 cm.

av fönsterglas i Östergötland år 1854 bevarats. Särskilt under de sista verksamhetsåren avsattes dock huvudparten inom Norrland. Enligt en bevarad kopiebok för åren 1875-77 fanns då de flesta kunderna i Hälsingland (bl. a. i Söderhamn och Hudiksvall), i Västerbotten (bl. a. Robertsfors, Olofsfors och Bygdeå) samt i Ångermanland (bl. a. Örnköldsvik och Husum). I det följande skall några siffror återges som visar fönsterglasets ekonomiska betydelse för bruket redan i början av 1800-talet.

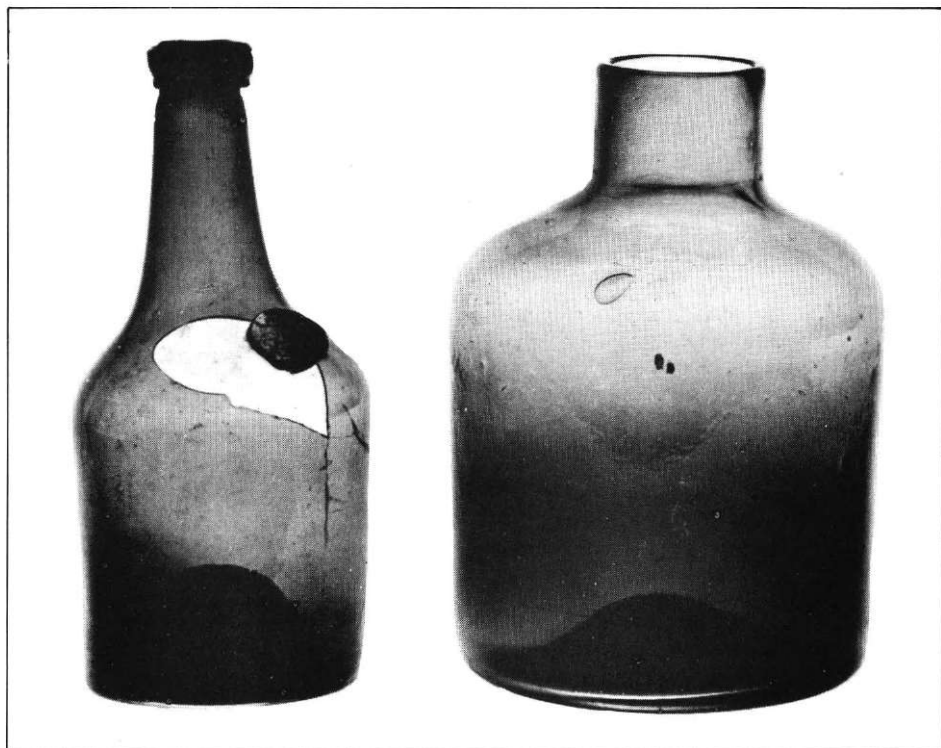
Vid sidan av fönsterglasets spelade de enklare bruksföremålen av grönt glas den viktigaste rollen. Buteljer och flaskor i olika storlekar och fasoner blåstes under brukets hela verksamhetstid i ganska aktningvärda mängder och stämplade till en början delvis liksom tidigare vid Ströms glasbruk bl. a. med initialerna S(tröm)B(äcks)G(las)B(ruk). Man tillverkade också mjölkbunkar, burkar, handfat, nattpottor och enklare dricksglas, varor som i stor utsträckning fick sin avsättning inom områdena i brukets närhet men också försålles till Stockholm och ännu längre söderut. Eftersom det var frågan om förbrukningsvaror, dessutom av ett bräckligt material, har endast en ringa del av de föremål av grönt glas som tillverkats vid Strömbäck bevarats till våra dagar. Några särskilda kännetecken, som skiljer Strömbäcks gröna glas från andra, samtida bruks finns icke, men man torde ha rätt att antaga att vad som bevarats av detta slags glas i gamla hem i trakten kring bruket huvudsakligen är av Strömbäcks tillverkning. Några prov på föremål av grönt glas som torde ha blåsts vid Strömbäck avbildas i anslutning till denna artikel.

Den minsta delen av produktionen utgjordes av det vita, d. v. s. färglösa glasets jämte de fåtaliga föremål som under kortare perioder och med långa mellanrum tillverkades av blått och benvitt (d. v. s.) ogenomskinligt vitt glas, vad som nu ibland kallas opalglas)glas. Det vita och benvita glasets är dock det som mest tilldragit sig efter världens uppmärksamhet, icke minst tack vare Ferdinand Opitz. De fylligaste uppgifterna om Strömbäcks tillverkning av vitt glas som slipats eller graverats av Opitz återfinnes förutom i de tillverkningsrapporter som bl. a. via hallrätten insändes till Kommerskollegium i en serie annonser i Stockholms Dagligt Allehanda. Låt oss först se vad annonserna har att förnäla.

Till en början kan vi konstatera att brukets försäljningsbod i Stockholm låg vid Skeppsbron, i det s. k. Räntmästarhuset, och förestods (innehades) av en fru Bergman. En annons i juli 1813 meddelar att brukets bod "som någon tid varit tillsluten" återigen öppnats och att där försålles "nu som förr släta, slipade och fasonerade glas till brukspriser". Dagen före julafton samma år fick tidningens läsare veta att i glasboden fanns till salu "slipade och ritade vackra dricks- och vinglas, ättikskaraffiner, porterglas, även ritade (d. v. s. graverade) ättiks- och vattenkaraffiner samt ordinärt glas av flera sorter". En annons i april 1814 utbjuder i stort sett samma sortiment. I juli månad 1814 hade man kunnat fylla på lagren sedan sjöfarten börjat och erbjöd då sina kunder "lampkupor, lampfat,

Flaska med pålagda grepar, höjd 19 cm. Grön.

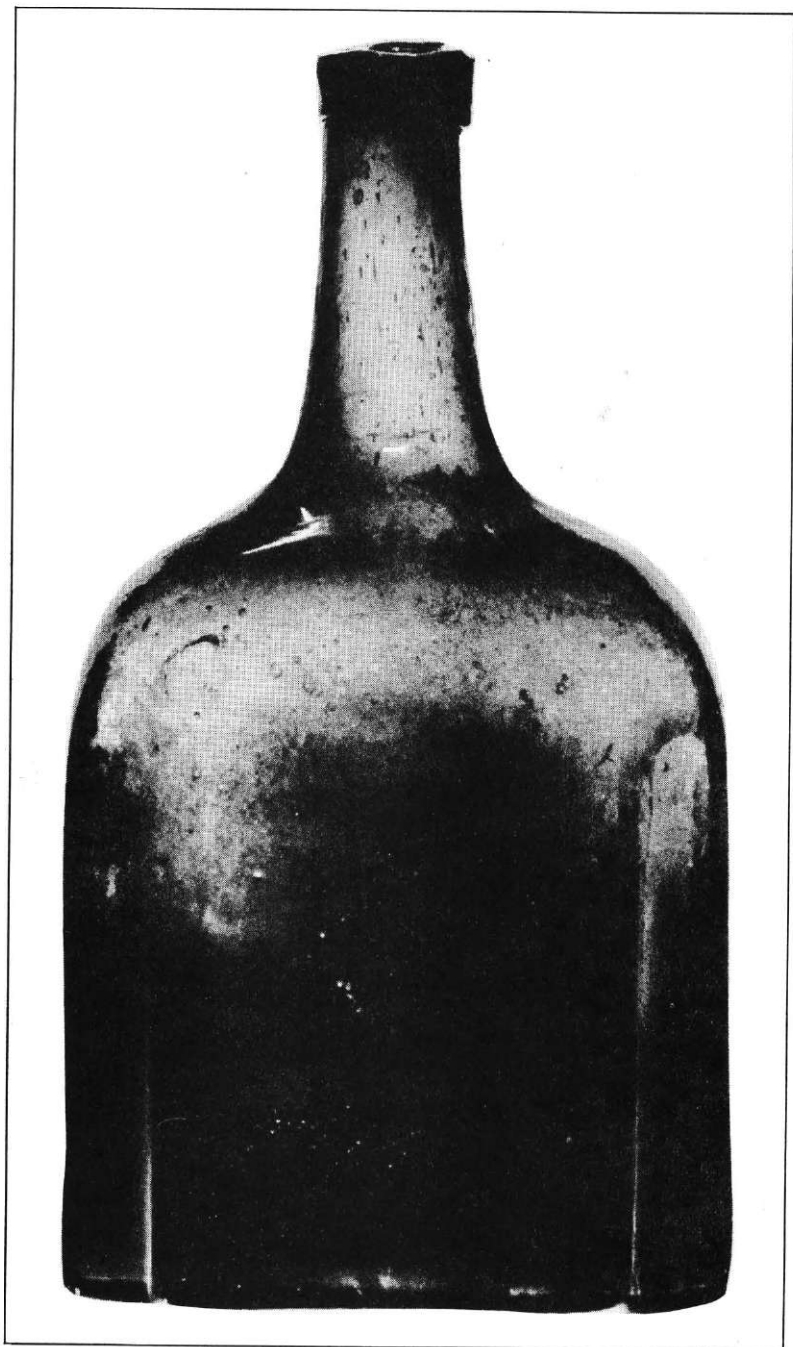
sockerskålar, krämkoppar och saltzer (d. v. s. saltkar) av benvitt glas". Dessutom nämnes i annonsen "syltskålar, slipade och ritade med fat och lock, saltzer, dricks-, vin-, dessert- och brännvinsglas, ättike- och vattenkaraffiner samt porterglas, allt slipade och ritade av kristall". I september liksom i december (som vanligt någon dag före jul) utbjöds i stort sett samma varor, med föremålen av benvitt glas nämnda först. I juni 1815, d. v. s. sedan Opitz kommit till Stockholm, utbjödes vad han under den gångna vintern och våren slipat, graverat eller målat, bl. a. av benvitt glas potpourrikrukor, större och mindre dricksglas, muggar och saltzer, alla målade "med tousch och guld", åtskilliga sorter av slipat och gra-

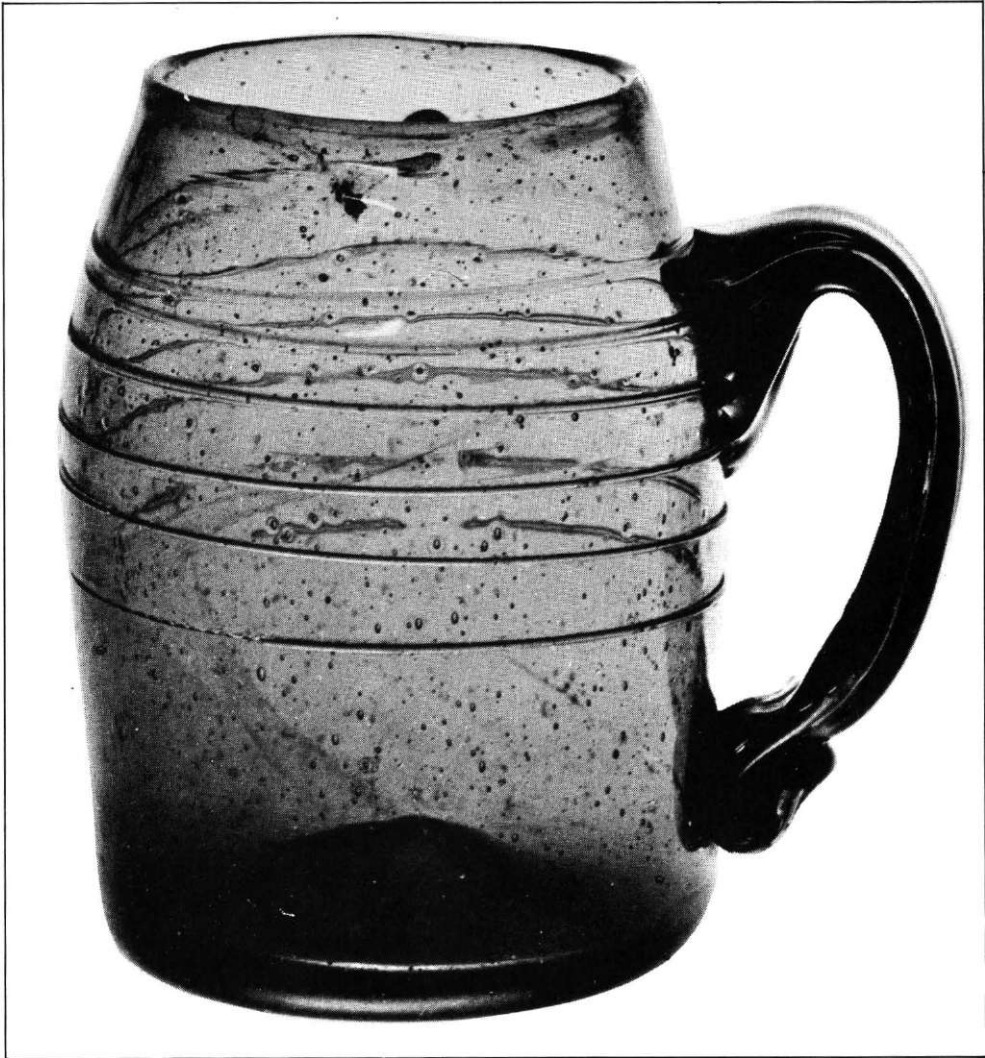
Flaska med stämpel, höjd 22 cm. Grön.

Glasburk, höjd 17 cm. Grön. Båda föremålen kommer från Sörfors.

verat glas, bl. a. bordsurtouter samt alla sorters ordinärt glas, "även större och mindre mjölkbunkar". I de följande annonserna under 1815 nämnes vidare gräddkannor och senapskannor av benvitt glas, gelé- och syltskålar av slipat glas, kantinsflaskor (d. v. s. vanliga, fyrkantiga brännvinsflaskor), graverade punch- och dessertglas samt kupiga urglas i olika storlekar. Un-

Ättkantig flaska, höjd 24,5 cm. Brun.

der 1816 annonserade man om kupiga urglas (Opitz hade ju icke varit verksam vid bruket), medan utbudet åter blev rikare om kupiga urglas (Opitz hade ju icke varit verksam vid bruket), medan utbudet åter blev rikare 1817. Då talas visserligen i annonserna fortfarande om ur-

Sejdel med pålagda trådar. Höjd 11 cm. Mörkgrön. Kommer från Hössjö.

glas, men också om lampkpor av benvitt glas, flera sorter graverade och slipade glas, större och mindre retorter med tillhö-

rande recipienter, ostämplade halvstopsbuteljer samt nattpottor av vitt ordinärt glas. Julannonsen detta år är en av de mest intressanta. Då utbjöds "diverse barnleksaker, slipade och ritade dricksvin-, lemonad-, likör- och champagneglas, flera sorter slipade och ritade karaffiner, syltskålar och saltzer; även diverse sorter ordinärt glas; av benvita sorter större och mindre lampkpor, gräddkannor, senapskannor, muggar och saltzer". För leksakerna gjordes ytterligare reklam i en annons den 30 december: "Väl blåste leksaker utav glas, bestående av flera sorters djur och andra pjäser". Annonser med mera detaljerade uppgifter om brukets produkter förekommer därefter endast sporadiskt och är då i allmänhet kortfattade. I gengäld får man i de tillverkningssrapporter, som insänts till Kommerskollegium för att bruket skulle få lån i kollegiets fonder mycket detaljerade uppgifter om brukets verksamhet: i stort sett vartenda glasföremål som tillverkats redovisas. Den första redogörelsen gäller tillverkningen under år 1818, ett år då man saknade vitglasblåsare, varför av vitt glas tillverkats endast 720 ordinära brännvinsglas, 436 kantinflaskor om ett kvarters rymd, 200 kantinflaskor om ett halvt kvarters rymd, 220 runda bläckhorn, 67 ordinära dricksglas samt 5 kantinsflaskor om ett stops rymd, allt till ett värde av drygt 273 rdr. Denna summa bör jämföras med motsvarande summa för fönsterglas - 10.169 rdr - eller för det enklare, gröna glas - 5.439 rdr. Opitz med sina medhjälpare hade förädlat glas för i runt tal 1.018 rdr, närmare bestämt följande föremål: 14 brännvinsglas med fyrkantiga fötter, slipade och ritade "i

medaillon och vapen" (de värderades till 5 rdr stycket, till jämförelse kan nämnas att de i samma förteckning upptagna 720 brännvinsglasen av vitt glas tillsammans värderades till 60 rdr), 1.125 kvarterskupiga dricksglas, slipade och ritade med kronor (18 skilling per st), 180 slipritade (d. v. s. både slipade och graverade) punschglas, 93 ättikskaraffiner med fyrkantiga fötter, slipritade, 2 vattenkaraffiner om ett stops rymd, slipritade, 48 karaffiner av samma slag men endast ritade (graverade), 160 brännvinsglas med fyrkantiga fötter, slipritade, samt 497 vinglas med fyrkantiga fötter, slipade och ritade. Av benglas redovisas 110 krämkoppar som målats med tusch och guld liksom 44 saltkar med fyrkantiga fötter som dekorerats på samma sätt.

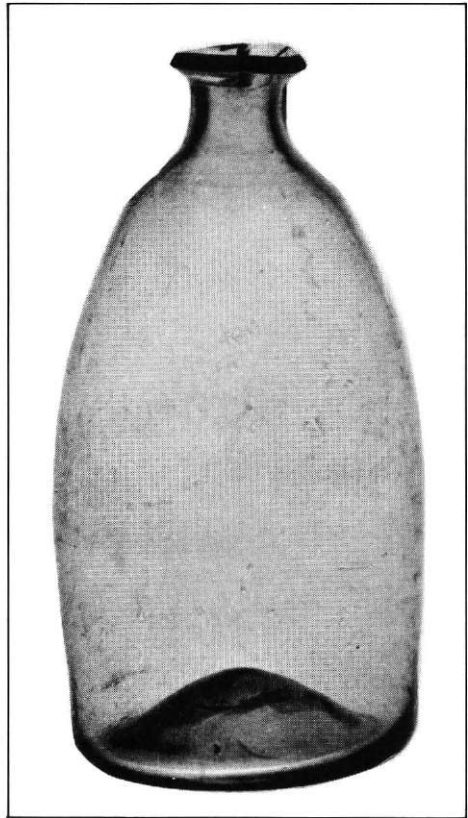
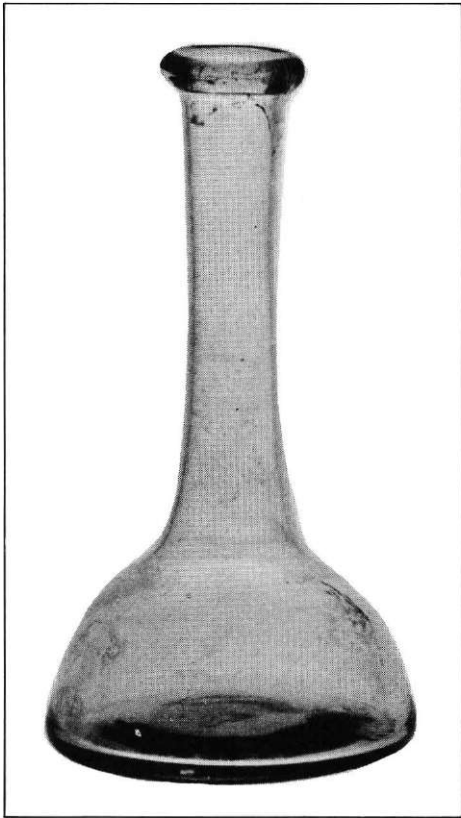
Rapporten för år 1819 uppger tillverkningsvärdet för fönsterglas till 16.855 rdr, för det gröna glas till 2.854 rdr, för 132 vita, slipade kantinsflaskor om ett halvt stops rymd till 132 rdr samt för 18 sockerskålar av benvitt glas med fyrkantiga fötter som dekorerats med tusch och guld till 69 rdr. Ferdinand Opitz måste således ha haft mycket litet att göra detta år. 1820 hade man åter fått igång tillverkningen av vitt glas - årsproduktionen bestod av bl. a. flaskor, dricksglas, brännvinsglas, vinglas, saltkar m. m., tillsammans 26.367 pjäser av högst varierande storlek och värderades till 2.970 rdr. Av slipat och graverat glas redovisas 59 slipade och ritade vinglas, 5 halvstopsflaskor (d. v. s. karaffiner om ett halvt stops rymd), 3 enstopsflaskor, 4 kvartersflaskor och 7 enstops vattenkaraffiner, alla dessa endast graverade, 4 slipritade enstops vattenkaraffiner, alla dessa endast graverade, 4 slipritade enstops vattenkaraffiner,

12 slipritade glas om ett kvarters rymd, 12 dito ritade, 24 halvkvarters slipritade glas, 4 brännvinsglas med fyrkantig fot, slipritade, 8 ritade ordinära vinglas, 6 slipritade ättiksflaskor, 2 slipritade brännvinsglas och 2 slipritade toalettfaskor, allt värderat till 45 rdr, en blygsam del av brukets totala produktion, värderad till 22.488 rdr, och en blygsam produktion också i jämförelse med vad andra bruk t. ex. Rejmyra och Cederberg, producerade vid samma tid.

År 1821 uppgick värdet av det slipade och graverade glaset till 161 rdr och bland tillverkningarna märkes ett antal flaskor, 94 dricksglas, 4 vattenkaraffiner, 58 vinglas, 277 saltkar med fyrkantig fot (slipade) och 6 ättikskaraffiner. Den totala tillverkningens värde var detta år 19.354 rdr, varav 2.535 för diverse föremål av vitt glas. Året därpå slipades och graverades totalt 422 pjäser till ett värde av 184 rdr (till jämförelse kan nämnas att samma år blåstes av vitt glas 24.004 pjäser), nämligen 118 ättikskaraffiner och 24 oljekaraffiner med fyrkantig fot (slipritade), 19 ritade kantinsflaskor, ytterligare 80 kantinsflaskor, 18 enstops vattenkaraffiner (slipritade), 6 spetsiga vinglas (endast ritade), 38 champagneglas (ritade), 51 brännvinsglas (ritade), 8 slipritade brännvinsglas med fyrkantig fot samt 36 finer. Den totala tillverkningens värde var detta år 19.354 rdr, varav 2.535 för diverse föremål av vitt glas. Året därpå slipades dricksglas (ritade). För år 1823 redovisas 725 slipade och/eller graverade föremål, av vilka den största parten bestod av 412 vinglas. Följande år blåstes benvitt glas för första gången på flera år och tillverkningen bestod av 8 pot-

pourrikrukor, 8 dito med lock, 82 sockerskålar, 98 dito med lock, 57 gräddkannor, 95 saltkar med fyrkantig fot, 154 krämkoppar och lika många lock, 42 tobaksaskar, 55 lock till tobaksaskar samt 90 senapskannor med lock. Samma år förädlades av vitt glas sammanlagt 719 pjäser genom ritning och/eller slipning. År 1825 var tillverkningen av slipat och ritat glas nere i endast 448 föremål, huvudsakligen flaskor och karaffiner, medan av vitt småglas blåstes totalt 35.716 pjäser. Opitz' sista levnadsår, 1826, redovisades 608 slipritade glas jämte 56 krämkoppar och 5 saltkar av benvitt glas som slipats och med målning i tusch och guld samt 2 sockerskålar i samma material som endast dekorerats med målning. Av vitt småglas redovisades samma år 36.420 pjäser. År 1827 blåste man 44.167 föremål av vitt glas samt slipade och ritade sammanlagt 892 föremål (Opitz' död medförde således icke någon omedelbar och påfallande nedgång i produktionen). Denna presentation av uppgifter ur tillverkningsrapporterna i Kommerskollegii arkiv skall här avslutas med uppgifterna för år 1828. Detta år tillverkade man drygt 452 kistor fönsterglas till ett värde av 18.062 rdr, 62.396 pjäser av grönt glas till ett värde av 5.638 rdr, 31.602 pjäser av s. k. sodaglas (en billigare kvalitet av vitt glas) till ett värde av drygt 161 rdr, 30.897 pjäser av vitt glas till ett värde av 4.222 rdr samt genom slipning eller ritning graverat glas för 599 rdr.

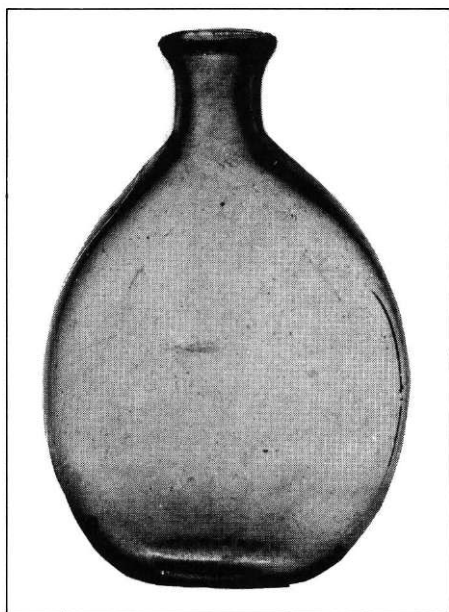
Om man gör en sammanställning av dessa detaljerade uppgifter fr. o. m. 1813 t. o. m. 1828 får man en ganska klar bild av Opitz' produktion under denna tid. Det finns skäl att förmoda att också det första årtiondet av hans verksamhet vid

Strömbäck icke väsentligt skiljt sig från denna period. Till de större pjäserna, som tydligen icke tillverkats efter hans återkomst från Kungsholms glasbruk, hör sylt- och geléskålar med fat och lock, lika mycket bordsprydnader som praktiska föremål. Ättiks- och oljekaraffiner, som också de kan räknas till dåtidens bordsprydnader, synes ha varit begärliga under hela perioden. Säkerligen var de av den för sengustaviansk tid utmärkande formen, d. v. s. päronformade och försedda med ett kort ben och en mestadels fyrkantig fot. Den fyrkantiga foten, en av de mest karaktäristiska detaljerna

T. v. apoteksflaska. Höjd 8 cm. Ljusgrön. Kommer från Bösta. T. h. flaska, höjd 14 cm. Grön. Kommer från Sörfors.

hos det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets glas, återfinns vi också på sockerskålar (i benvitt glas), på saltkar (i såväl vitt som benvitt glas) liksom på brännvinsglas och vinglas. En annan för perioden karaktäristisk glasform var de "kupiga", d. v. s. tunnformade dricksglasen. Det stora antalet glastyper, avsedda var och en för en bestämd dryck, bör också observeras som ett utslag av tidens mode, det som slutligen skulle

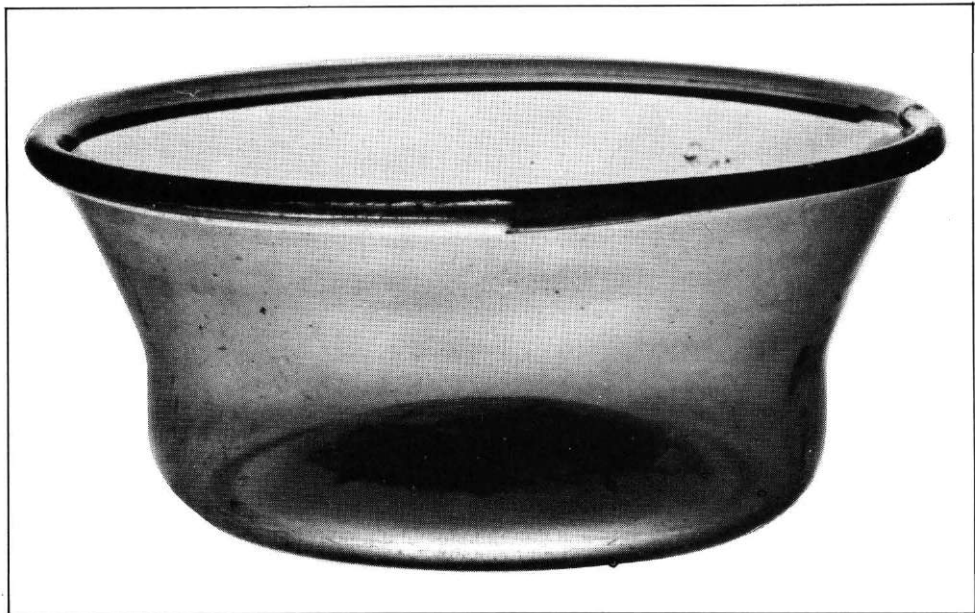

Flaska, höjd 14 cm. Grön. Kommer från Sörfors.

leda till det sena 1800-talets stora och pjäsrika glasserviser. Annonserna och rapporterna till Kommerskollegium nämner således förutom dricksglas, vinglas och brännvinsglas (de tre klassiska typerna), porterglas (ett slags stora dricksglas på fot), champagneglas, dessert(vins)glas, punschglas, lemonadglas och likörglas, ett ganska aktningvärt sortiment för att vara under 1800-talets förra del. Rapporterna visar dock att de tre gamla huvudtyperna, dricksglas, brännvinsglas och vinglas, dominerade tillverkningen. Även urvalet föremål av benvitt glas är karaktäristiskt för tiden. Vi möter således bl. a. potpourrikrukor, krämkoppor, muggar med eller utan lock, sockerskålar (mestadels tydliga

med fyrkantig fot), saltkar, grädkannor och senapskannor. På Strömbäck, liksom vid samtliga svenska glasbruk som tillverkade detta slags glas rörde det sig mestadels om direkta kopior av samma kategorier föremål, tillverkade i porslin, och även dekoren, "i tusch och guld", d. v. s. i svart (svartbrunt) och guld, återgår närmast på förebilder i porslinsmåleriet.

Har då något bevarats till våra dagar av dessa Strömbäcks kvalitativt förnämnsta men ekonomiskt relativt obetydliga produktion av slipat och graverat glas. Svaret är ja. Även om endast några få föremål genom samtida dokument kan hänföras till bruket finns det ganska många ting som av trovärdiga traditioner eller av andra skäl kan tillskrivas Strömbäck och Ferdinand Opitz. Några större mängder slipat och graverat glas har visserligen, som klart framgår av de ovan återgivna tillverkningsrapporterna, icke tillverkats, men större varsamhet har alltid visats detta slags glas än de enklare föremålen för dagligt bruk av grönt glas eller vitt, odekorerat glas varför nu, trots allt, mer finns kvar av lyxproduktionen än av vardagsvarorna. Först kan nämnas några helt unika pjäser och då främst den lockförsedda pokal, närmast av engelsk typ, som borgerskapet i Umeå överlämnade till greve Johan Adam Cronstedt med anledning av att de genom hans mellankomst undslapp ryssarnas brandskattnyg av staden år 1809. Den har fyrkantig, slipad fot, slipat ben och lock samt är försedd med greve Cronstedts vapen och inskrifter i gravyr. Den ena inskriften lyder: "Tacksamhet för den 22 Martii 1809", den andra "Wälkommen". Att borgerskapet i Umeå beställt pokalen från något

annat håll än Strömbäck är knappast troligt. Att man varit angelägen om att bruket och Opitz skulle göra sig bästa för att hedra stadens räddare är däremot uppenbart, och pokalen bekräftar också att Opitz ur såväl teknisk som konstnärlig synpunkt var en mästare i sitt yrke. En annan pokal, som nu tillhör Kulturhistoriska museet i Lund, med en inskrift som lyder "Wälkommen den 23 April 1812" torde också den vara ett Strömbäck-arbete. Troligen har f.ö. en icke ringa del av Opitz arbeten varit beställningsarbeten, något som också framgår av tillverkningsrapporterna. Ett exempel är de år 1818 nämnda fjorton brännvinsglasen med fyrkantig fot, slipade och ritade "i medaillon och vapen", av vilka mycket väl något eller några kan ha bevarats till våra dagar, men som är svåra att identifiera då man icke vet vilket vapen det var som Opitz graverade. Andra beställningar skyntar också i

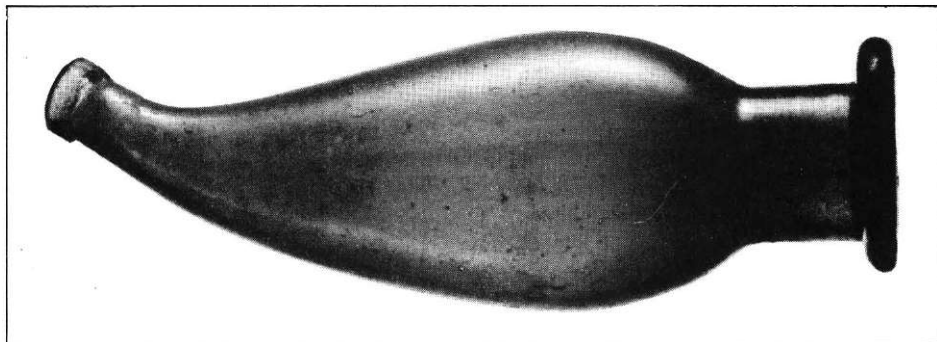
Mjölkskål eller filbunke. Höjd 8,5 cm. Grön.

rapporterna, och åtskilliga glas av mera speciell karaktär, vilka enligt tradition skall ha gjorts vid Strömbäck har också bevarats. Mest känd är den servis som gjorts för kaptenen Gustaf Leuhusen och hans hustru Beata Gyllenhaal, och av vilken delar bevarats bl. a. i Nordiska museet i Stockholm och i Röhsska museet i Göteborg. Servisen kan dateras till tiden omkring 1810 och har en slipad och graverad dekor, som kommit att betraktas som karaktäristisk för Strömbäck och Opitz, trots att den får anses höra till periodens ornamentala allmångods och bevisligen använts även vid andra bruk och av andra glasslipare. Facettslipning kombinerad med en graverad bård, bestående av en graciös bladranka som slingrar kring ett matt-

slipat band med snedställda, blankslipade oliver utgör dekoren på samtliga servisens delar, som dessutom har beställarnas initialer G L och B G i gravyr. Vinglas och brännvinsglas från i stort sett samma period som den Leuhusenska servisen, av samma typ och med likartad dekor, försedda med initialer som åsyftar köpmän, ämbetsmän och hantverkare i Umeå har bevarats både i museer och i enskild ägo. Många av de kantinsflaskor, d. v. s. brännvinsflaskor, och karaffiner och som redogörelserna redovisar har säkerligen också de försetts med beställarnas initialer, ibland kanske också kombinerade med en speciell dekor, åsyftande vederbörandes yrke. Så snart man i rapporterna stöter på större antal av en och samma glas-sort, som t. ex. de 1.125 kupiga dricksglasen som år 1818 slipats och graverats "med kronor" eller de nära 500 vinglas med fyrkantigafot som redovisas samma år, är det frågan om serietillverkade varor för försäljning till allmänheten på traditionellt sätt. En föremålstyp förekommer f. ö. förhållandevis ofta i rapporterna trots att den knappast hör till de allmänt brukade, nämligen ättiks- och oljekaraffiner med fyrkantig fot, och åtskilliga sådana, slipade och graverade på samma sätt som den

Leuhusenska servisen, har också bevarats. De bilder, som illustrerar denna artikel, återger ett urval av för Strömbäck typiska, graverade och slipade glas. Endast en ringa del av allt vitt småglas som tillverkats vid Strömbäck var avsett att dekoreras genom Opitz' omsorg. Huvudparten förblev odecorerad och är därför svår att särskilja från övriga glasbruks produkter under samma period. Som framgår av rapporterna var det mestadels frågan om brännvinsflaskor och brännvinsglas, dricks- och vinglas samt enklare karaffer förutom olika slags förvaringskärl. Även inom denna kategori finns dock föremål av en mera speciell karaktär, nämligen olika ljusredskap och främst då ljuskronor av en typ som vi vant oss vid att kalla venetiansk. Två ljuskronor som med säkerhet tillverkats vid bruket har bevarats till våra dagar, dels en krona i Umeå museum som kommer från det forna brukskapet i Strömbäck, dels en krona i Vännäs kyrka, som skänkts dit år 1827 av brukets dåvarande inspektor E G Noraeus och som enligt en säkerligen korrekt tradition skall ha blåsts av den dåvarande hyttmä-

Diglas. Längd 16 cm. Brunt. Formen överförd från dihornet. Se Granlund i VÄSTERBOTTEN 1967.

taren Kajethan Steckbauer, född i Böhmen liksom Opitz. Båda kronorna består av skålar och stora, fasonerade klot, uppträdda på en järnten. Ljusarmar och prydnadsarmar av glas har fästs i tråklossar som dolts i glasskålarna och armarna har dessutom försetts med olika slags prydnader av blåst glas. Typen är känd också från andra glasbruk vid denna tid, bl. a. det värmlandska bruket Liljedal, och torde snarast vara av böhmiskt än av venetianskt ursprung. En tredje krona av samma typ på Kulturhistoriska museet i Lund har också, om också med mindre säkerhet, tillskrivits Strömbäck. Några ljusstakar från samma period, helt hyttarbetade, har också bevarats från det forna brukskapet.

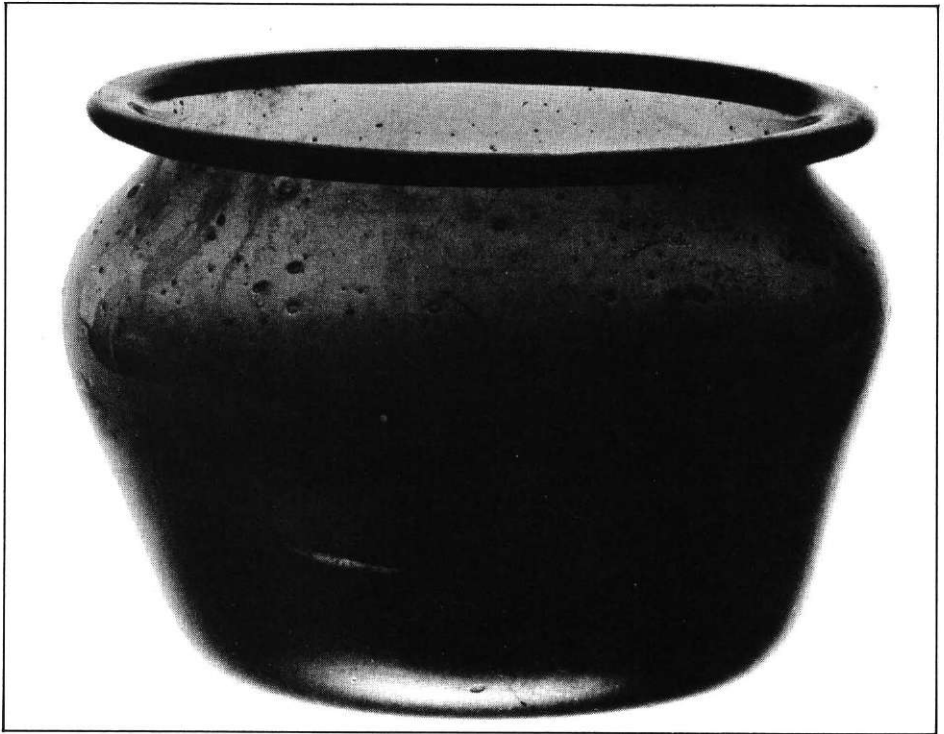
Allra mest exklusiv av de glasorter som tillverkades vid Strömbäck var det benvita glaset. Av denna vara blåstes ytterst få föremål och med långa intervaller mellan blåsningarna. En del av det benvita glaset slipades och dekorerades av Opitz. Dekoren utfördes, som framgår av rapporterna och annonserna, i "tousch och guld", d. v. s. i svartbrunt och guld ("tousch" betecknar således en färgton, icke en färgsort) och anbringades på bl. a. potpourrikrukor, dricksglas, muggar, saltkar, sockerskålar och krämkoppar. Till den Leuhusenska servisen hör också några föremål av detta slags glas, bl. a. en sockerskål på fyrkantig fot och med lock, dekorerad med blomvistar och ett svärdsordenstecken (Leuhusen blev riddare av svärdsorden 1810, dekoren visar dock ett kommendörstecken) i svartbrunt och guld och med samma initialer som på den slipade och graverade servisen. En potpourrikruka av benvitt glas med målad dekor av likartat slag, bl. a.

Färgriv eller saltstöt. Höjd 15 cm. Grön. Användes för att krossa färgstoffer på en stenplatta.

ett porträtt av Karl XIV Johan, hör också till de pjäser som av en trovärdig tradition attribuerats till Strömbäck.

Ytterligare ett slags färgat glas tillverkades vid Strömbäck, nämligen blått glas, liksom det benvita glaset mycket karaktäristiskt för den sengustavianska perioden och delar av Karl Johans-tiden. Uppgifterna om tillverkningen av detta slags glas är få, men det står klart att tillverkningen

varit mycket liten. En av de sista uppgifterna om blått glas är från år 1840, då man av detta material tillverkade bl. a. något så prosaiskt som 14 pottor.

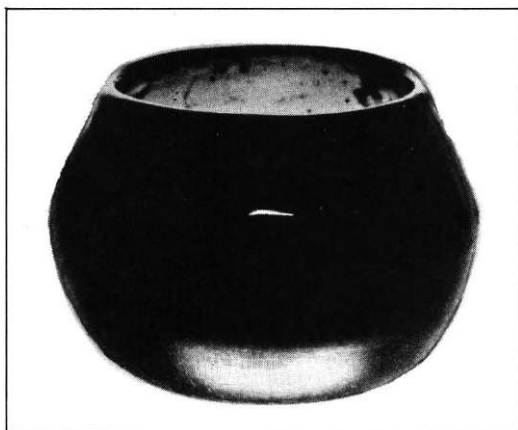
Även efter Ferdinand Opitz' död år 1826 fortsatte tillverkningen av slipat och graverat glas. Rapporterna till Kommerskollegium visar dock att produktionen minskade och vissa år helt upphörde. Fr. o. m. 1840-talets slut, då Johannes Opitz flyttade till Limmared, upphör tillverkningen av detta slags glas nästan fullständigt. En del föremål, som skall ha tillverkats vid Strömbäck efter denna tid och som oftast är försedda med en ganska diletantmässigt gravyr, kan ha dekorerats med hjälp av den gravyrmaskin som tillhört Opitz'arna, men av en person,

Skål, höjd 14,5 cm. Grön. Kommer från Hössjö.

som endast nödtorftigt lärt sig tekniken.

Under 1830-talet upptog Strömbäck liksom många andra svenska bruk tillverkningen av vad som då kallades "pressat" glas, varmed avses föremål som genom blåsning i fast form försetts med en enkel dekor, oftast efterliknande olika slag av slipning. Man blåste vid Strömbäck i denna teknik bl. a. tunnformade karaffer med refflad nederdel (halsen på denna typ av karaffer försågs oftast med en eller flera pålagda ringar), liksom dricksglas och vinglas, som också dekorerats med samma

Rakkopp, höjd 6 cm. Mörkgrön. Kommer från Degernäs och har tillhört en person, som var kusk vid glasbruket.

slags reffling. Även senare, i stort sett intill dess verksamhet nedlades år 1880, blåste man småglas eller hushållsglas, både vitt och grönt, men tillverkningen blev allt obetydligare, och dessa produkter som förlorat all lyxkaraktär, avsattes till största delen i brukets närhet.

De svenska glasbruket tvingades under loppet av 1800-talet att frångå den mycket blandade tillverkning, som tidigare varit den normala vid i stort sett alla bruk, och inrikta sig på en huvudprodukt, vare sig det var småglas, emballageglas eller planglas. Strömbäck valde att tillverka planglas, d. v. s. fönsterglas, men kunde trots denna specialisering icke minst på planglasets område, nödvändiggjorde också en mer eller mindre total förnyelse icke ansågs ekonomiskt motiverad - en norrländska skogen kunde användas till annat än att elda glasugnar - nedlades driften vid Strömbäck för gott år 1880, efter ett drygt århundrades verksamhet. ■

Helhvitt, tjockt och lättskuret

Fönsterglas

af Strömbäcks Glasbruks välkända tillverkning, säljes i kommission hos undertecknade enligt nedanstående Dimensionstabell och Pris-Courant.

Dimensioner.	Antal rutor i Kista	N ^o 2.	N ^o 4.	N ^o 4.	N ^o 5.
27×22 t.	30.				
25×23 t.	30.				
26×19 t.	35.				
25×20 t.	35.				
23×22 t.	25.				
24×18 t.	40.				
25×19 t.	40.				
22×20 t.	40.				
23×17 t.	45.				
22×18 t.	45.				
21×19 t.	45.	4 20 R.	18 R.	16 R.	15 R.
22×16 t.	50.				
20×17 t.	50.				
20×18 t.	50.				
22×15 t.	55.				
20×16 t.	55.				
19×17 t.	55.				
21×14 t.	60.				
20×15 t.	60.				
18×16 t.	60.				

Umeå i Juli 1871.

O. & A. Grahn.

Brukets enda härvarande Kommissionsärer.

ur en smältjournal •

I Västerbottens museums arkiv finns ett trasigt foliohäfte - tillvarataget för några år sedan på soptippen i Holmsund! - med påskriften "Smält Sjonal 1865 & 66. P.E. Ljung". Häftet, som uppenbarligen härrör från Strömbäck innehåller 14 sidor uppdelade i kolumner med uppgifter om arbetstiden. Så här ser anteckningarna ut:

"dato	klockan	smält- tiden	kallstå- nings- timmar	påskyrnings- timmar	arbetstids timmar	Summa tid
Septemb						
15	6 f.m.	21	1	1/2	12	34 1/2
16	1/25 e.m.	19	1	1/2	10	30 1/2
17	10 e.m.	20	1	1/2	10	31 1/2
19	7 f.m.	21	1	1/2	10	32 1/2"

Parallellt härmed har uppgifter av följande typ bokförts:

"September 18 1 askugn
22 1 sandugn
28 1 askugn
29 1 dito
30 1 sandugn"

I journalen finns också anteckningar om tid som bortgår för degelbyte, om "bårtglömda" smältor och om ugnslagningar. Av strödda notiser kan följande förtjäna återges:

"1867 års blåsning börgades den 12 aug. 1866 och slutades den 23 juni 1867 och tillwärvat 199 smältor. 1867 oktober den 26 sattes deglarna in och den 27 på mårgon lades Mäng in första gången."

"Den 28 Februari släcktes Glasugn 1874. Söndagen den 1 Mars Tog vi sista Tåren ur utt Släcknings Falskan alla Glasmakarna och jag med. Den 2 Reser Gelisner till Stöcke. Den 3 har wi Husförhör"

"5 stycken handbårar sand struken, 4 stycken af dito aska, 2 st med full råga, en med 1/2 råga, 1 bår af dito struken, 1 bår kalk struken, 3 fat Koksalt, 16 lispund Soda - detta är en satts för 8 Deglar."

läs mer i:

Om Strömbäck:

W KARLSON Ljuskröna av glas. Kulturen 1953.

R LIEDGREN Strömbäcks glasbruk. Fataburen 1954.

E RAPHAEL Ströms glasbruk, Strömbäcks glasbruk. Fataburen 1910.

B STECKZÉN Umeå stads historia 1588-1888. Umeå 1922.

VÄSTERBOTTEN 1926, 1936, 1943.

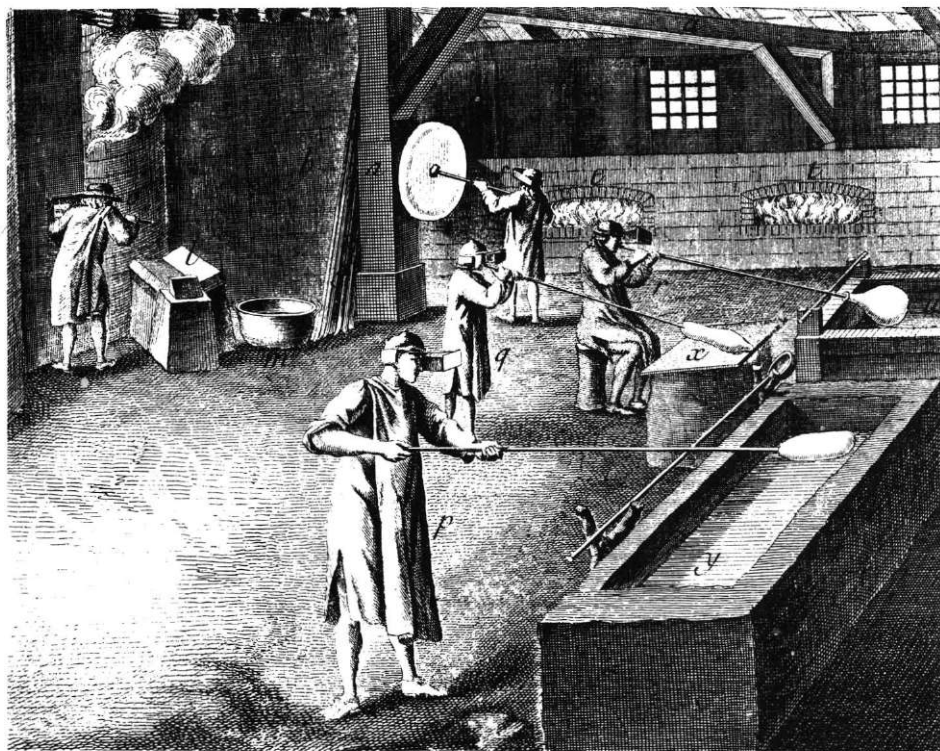
Om Ytterstfors:

E WESTERLUND Byske socken. Bidrag till en bygdeskildring. 1958.

C J F PLAGEMANNS RESOR. Utg. av C J LAMM. Lund 1944.

strömbäcksglas

Katarina Årre ●

● Katarina Årre framlade 1970 för konsthistoriska seminariet vid Stockholms universitet uppsatsen "Strömbäcksglasbruk. En inventering av det bevarade föremålsbeståndet med tonvikten lagd på det graverade och slipade glaset". Hon gjorde där ett försök att med ledning av ursprungsuppgifter i museernas kataloger, av traditionsuppgifter om glas i privat ägo (särskilt då naturligtvis i Umeå-området) samt genom form- och dekorjämförelser redovisa och ungefärligt tidsbestämma "säkra" strömbäcksglas. Ur uppsatsens rikhaltiga illustrationsmaterial återges här ett urval med utdrag ur de av författarinnan sammanställda föremålsuppgifterna. Många av de i bildsviten avbildade glasen kommenteras också i Åke Nisbeths artiklar. Ett exemplar av Katarina Årres uppsats finns tillgängligt i Västerbottens museum.

Ovan: Skål i Nordiska Museet. Höjd 18,5 cm. Glaset har gråviolett ton. Initialerna GL och BG syftar på kapten Gustaf Leuhusen och hans hustru Beata Gyllenhaal. Skålen ingår i en servis, som kapten Leuhusen beställde till sitt bröllop 1809. Han hade deltagit i striderna vid Sävar och Ratan och kom förmodligen under tiden i Västerbotten i kontakt med Strömbäcks tillverkningar.

T. v. den s. k. Cronstedt-pokalen. Tillhör docent Evald Ugglå, Djursholm. Höjd 35,5 cm. Grave-rad på ena sidan med det cronstedtska vapnet och texten "Tacksamhet för den 22 Martii 1809", på den andra med texten "Wälkommen den 23 April 1812". Skänktes till generalmajor J. A. Cronstedt av Umeå stad som tack för att han 1809 förmådde ryske överbefälhavaren att avstå från att brandskatta staden. Se även VÄSTERBOTTEN 1926!

Vinglaset t. v. finns i Västerbottens museum och kommer från Norrfors. Höjd 12,5 cm. Gravyren är en variant av den som också finns på Leuhusen-servisen.

Vinglaset t. h. tillhör fru Rosa Svanström, Umeå. Höjd 13,5 cm. Den fyrkantiga foten och benets slipning i åtta fasetter förekommer på många glas från bruket.

forts. sid. 177

Sävar den 19 augusti 1809

Sune Zachrisson ●

● Sävar kommun begärde 1968 att få utvidga stadsplanen för att bereda plats för ett industriområde. Utvidgningen skulle komma att beröra en del av den terräng som utgjorde slagfält under striderna mellan ryssar och svenskar i Sävar den 19 augusti 1809. Innan utvidgningen fastställdes utfördes sommaren 1968 en dokumentering med flygfoto av slagfältsområdet. En del av bildmaterialet presenteras här tillsammans med ett referat av krigshändelserna. Fotograferingen utfördes av Bertil Ekholtz och Sune Zachrisson.

År 1809 hade kriget mot Ryssland resulterat i att svenskarna måste överge Finland. Hoppet att återvinna det fanns ej längre. Ryssarna hade tagit Åland. Västerbotten var besatt. General Nikolaj Kamensky hade högkvarter i Umeå.

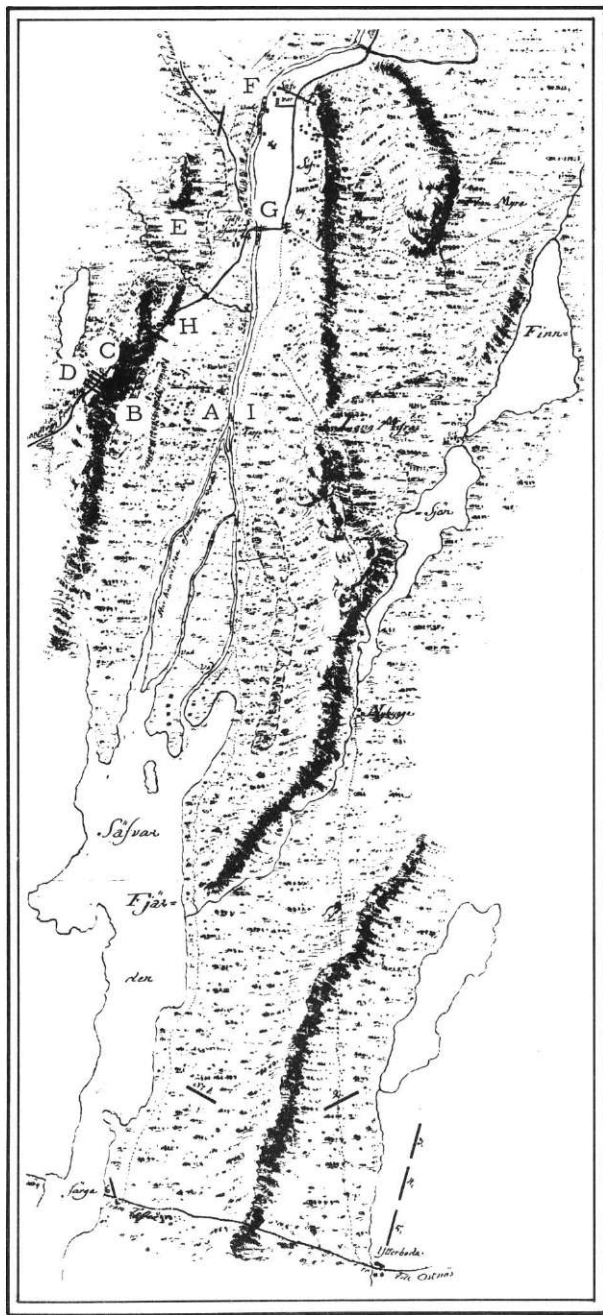
Den 13 mars 1809 genomfördes statsvälyningen i Sverige. Den nya regeringen kunde börja fredsunderhandlingar i Fredrikshamn. Men ryssarnas övertag var stort.

Från svenska sidan gjordes en sista ansträngning att bättra förhållningssläget. Ryssarna skulle drivas ur Västerbotten (som då också omfattade det nuvarande Norrbotten). Det skulle innebära att gränsen mot Ryssland ej drogs alltför långt in i det nuvarande Norrbotten. Ryske kejsaren å sin sida insåg hur viktigt det var att inför fredsförhandlingarna behålla Västerbotten och gav stränga order att trupperna skulle hålla sig kvar. Det var Sveaborgs erövrare och de Klingsporska härarnas besegrare den 33-årige generalen Kamensky som fick klara den uppgiften. Han hade 12.000 man till förfogande, varav 3.000 var posterade längs den ockuperade sträckan Uleåborg-Umeå.

Denna sista kraftansträngning från svensk sida att fördriva ryssarna har kallats Expeditionen till Västerbotten och innebar att trupper skeppades på svenska flottan upp till Ratan under befäl av överamiral Johan Puke. Landstigningstrupperna ställdes under befäl av general Gustaf Wachtmeister. Operationen syftade till att försätta de ryska trupperna i en sådan situation att de tvingades till kapitulation.

Den tiden fanns - frånsett vattenvägen - bara en förbindelseled av betydelse nämligen kustlandsvägen. Ryssarna var enbart hänvisade till den, inga undvikande förbimarscher behövde befaras. Med 2 linjeskepp 1 fregatt, 6 galärer, 36 kanonslupar, 3 mörsareslupar och ca 30 roslagsskutor kom överamiral Puke på 36 timmar från Härnösand till Ratan. Den 17 augusti kl 02.30 började landsättningen av dem inskeppade styrkan: 7.587 man, 229 hästar och artilleripjäser. Några kanonslupar hade gått in i hamnen för rekognoscering och när tjockan lättade för en stund upptäckte en rysk post på Båkskäret vad som var i görningen.

Krigsföretaget byggde på över-

"Charta öfver Affairen vid Sävar by, belägen 2 1/4 mil Norr om Umeå stad, den 19 Augusti 1809. Beskrifning: Svenske truppernes vänstra flygels förpost kedja, utgörande 2. Batailloner Jägare och 2. Batailloner af Sörmlands Reg^{te}, sträckte sig från ån wid A öfver kärret B, högden C, mellan landsvägen och kärret D, E, där högre Flygelns förpost kedja (En Bataillon af Jönköpings Reg^{te}) viddtog och fortsatte till F.

Den 19. om mårgonen kl. 1/2 7 attackerades Wänstra Flygelns förpostkedja. Svenske trupperne hvilka 3. gånger tillbaka slagit Ryssarne hade blifvit mästare af högden C, så fram icke en 12-pundig Canon af Ryssarne hastigt blifvit framförd, hvilken nödgade Sv. Troupperne att draga sig tillbaka. 3. Canoner marcherade öfver bron G och en af desse ryckte fram åt vägen vid H, men som Ryssarne hade fördelen af högden C och beströko med 3. Canoner alla dem som ville framtränga på landsvägen, retirerade Canonerne öfver bron äfvensom Infanteriet på Högste Befälhåfvarens Ordres.

Ryssarne hade natten emellan d. 18 och 19 sjöleds afsändt 2,000 man till Ostnäs by, vid pass 3/4 mil från Teftå by.

Ryssarne passerade vadet vid I där en officer och 25 man voro posterade.

Kongl. Lif Gardet till fot No 1 och Drottningens Lif-Reg^{te} 2, hade afmarcherat för att möta de Ryske Batailloner 3, 4, 5, som kommo från Ostnäs och den Ryske Bataillon 6 hvilken passerat färjan. Dessa bägge Batailloner erhöilo ordres att retirera skogleds och framkommo, den förra till Djeknebodå kl. 8 afton s. d. och den sednare till Rathan kl. 8 mårgonen den 20.

Svenske truppernes styrka var innemot 5,000 man. 2. Batailloner af Uplands Reg^{te} hade fört fattat posto vid Bygdeå för att betäcka armeens rygg och 2. Batailloner hade afmarscherat åt Tväråmarksvägen att betäcka dess Flanque.

Ryssarnes styrka enligt de tagne fångars uppgift öfversteg 7,000 man. C. F. König! ●

raskning och så långt hade man lyckats. Kamensky fick vetskap om expeditionen först då den nått Ratan. Ryske utrikesministern borde enligt Kamensky ha varslat om svenskarnas tilltag. Kamensky ansåg därför i en rapport att ministern borde hängas eller förvisas till Sibirien. Under sitt försök att driva den svenska s. k. norra armén under Wredes befäl långt ned genom Ängermanland hade Kamensky fått den svenska expeditionen i sin rygg.

Landstigningen av de svenska trupperna gick programenligt under fredagen den 18 augusti. Ett ryskt infanterisregemente fördrevs under skottlossning längs gångstigen (nu landsväg) från Ratan mot Djäkneboda, där ryssarna gjorde motstånd vid gästgivaregården. Passet vid Djäkneboda intogs dock utan stor manspillan. Ryssarna drog sig vidare kustlandsvägen över Johannesfors och Sävar ned till Täfteå.

Kamensky var vid detta tillfälle stadd på frammarsch vid Öreälven för att anfälla den svenska armén längre söderut. General Wredes armé skulle enligt de uppgjorda planerna locka ryssarna söderut så att den västerbottniska expeditionen snabbast möjligt skulle kunna inta Umeå, ryssarnas högkvarter. Under stor försiktighet sökte sig den svenska expeditionen fram längs den ödsliga vägen från Djäkneboda till Johannesfors och efter en längre rast nådde man Sävar.

På ett dygn hade general Wachtmeister landsatt den svenska styrkan, slagit ryssarna vid Djäkneboda och framryckt 31 kilometer. "Dittills hade han icke varit overksam. Men att det sedan blef stopp, och att han oförberedd antog drabbning i en ställning, hvilken var vida sämre än den han kunnat intaga

- ty Säfvar var nära nog den sämsta plats som kunde väljas emellan Ratan och Umeå, och han tog därstädes äfven den sämsta ställning han kunde taga - se där hvad man med skäl kan förebrå honom." (kapten Ad. Lindström 1893).

Orsaken till det långa rastandet vid Sävar - hela fredagen den 18 och påföljande natt - har varit anledning till många utläggningar. Wachtmeister angav själv att man genom två från Kamensky förlupna tjänare (!) fått uppgiften att ryssarna vänt åter norrut. I själva verket nådde Kamensky åter till Umeå först den 18 augusti mellan kl 19 och 24. Hade svenskarna marscherat direkt mot Umeå hade de kommit före Kamensky till den norra stranden av Umeälven och ryssarna hade fått svårt att ta sig över den då brolösa älven. Generaladjutanten Lagerbring, som sedermera i skrifter blev sin forne chefs ivrige försvarare beskrev anledningen till gruppernas väntan i Sävar på följande sätt:

"Som armén redan marscherat 3,5 mil, gjordes den 18 om morgonen halt vid Säfvar, isynnerhet som underrättelser ankommo att fienden var i styrka vid Täftö (Täfteå), då dertill all anledning var att förmoda det general Kamenskij skulle med hela sin armé, förr än vi, hinna till Umeå, helat vägen derimellan (Öre älv) och Umeå ej är längre än från Ratan till Umeå, ansågs ett blindvis framryckande nog äfventyrligt ... Efter all militärisk princip hade armén genast bort stanna vid Djäkneboda, såsom det enda ställe der man efter 24 timmars arbete med hopp om framgång kunde motstå en öfverlägsen fiende, men sådant berodde ej af general Wachtmeister, då öfverbefälhafvarens, (överamiral Puke) order att has-

tigt framrycka voro ovillkorliga. Då likväl efter säkra inlupna underrättelser hoppet att par surprise taga Umeå, innan fientliga arméén från Öre dit han ankomma, alldeles försvunnit, beslöts att stanna vid Säfvar, visserligen en dålig position, helst från höjden ● på andra sidan om ån, der slätten beströks, som utaf våra trupper occuperades, och mångfaldiga vad (ställ) posterade till tournerande manöver: men ställningen bakom ett vattendrag medför dock alltid en hoper förmåner, och var således bättre stanna vid Säfvar, än att alldeles intet hafva någon position, ty att återvända till Djekneboda vågades ej utan vidare order".

Under fredagen den 18 avsände Wachtmeister därför överste

Vid Sävarån på åkern i förgrunden låg det finbladiga sågverket.

Lagerbring till Ratan för att er-hålla vidare order. Lagerbring som gav sig åstad under för-middagen eller middagen - han iaktogs på eftermiddagen mellan Johannesfors och Djäkneboda - nådde i roddbåt ut till linjeskeppet Kung Adolph Fredric, först sent på kvällen. (Andra ordonnanser avverkade sträckan på $2\frac{3}{4}$ och 4, 5 timmar) först kl 10 på lördagen den 19 kom Lagerbring åter till Wachtmeisters högkvarter i Sä-var herrgård. Då var sedan flera timmar striden redan i full gång.

Ingen av de krigshistoriska författarna under 1800-talet har kun-nat finns svar på Lagerbrings lån-ga dröjsmål. Det förblir en av de

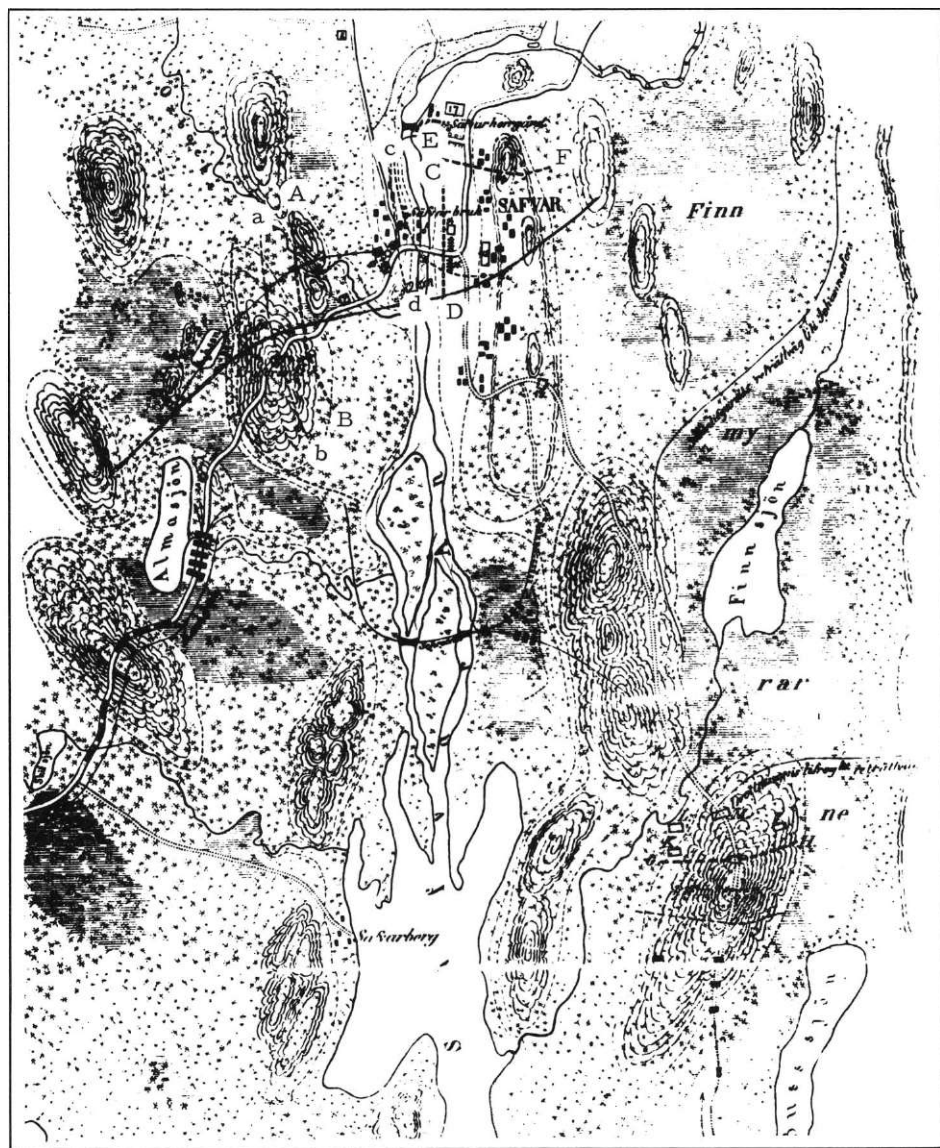
oklaraste frågorna i allt som rör expeditionen till Västerbotten.

Under sin väntan gjorde Wachtmeister inga egentliga förberedelser till försvar av Sävar. Han blev överraskad av skotten på Krutbrånet vid sjutiden på lördagsmorgonen. Då anföll ryssarna med häftighet den svenska förposteringen vid Almasjön. Wachtmeisters stridbara styrka i Sävar uppgick till ej fullt 5.000 man. Kamenskys trupper erhöill under förmiddagens lopp förstärkning av söderifrån kommande bataljoner och uppgick under dagen till något över 7.000 man.

Striden vid Sävar utspelades i första skedet på och nedanför Krutbrånet. Skogshöjden där den gamla kustlandsvägen ringlar upp från slättmarken är inte särskilt

Bron över Sågforsen raserad 1970. 1809 fanns en spång på platsen.

framträdande, men sedan denna dag bär den namnet Krutbrånet. General Wachtmeister beskriver den dock i sin dagsrapport som om den "nästan utgjorde en fästning". Då som nu hindrade skogen utsikten ned mot slätten. Idag är denna för övrigt nästan helt bebyggd. Den lilla Oxbäcken mellan Krutbrånet och ån (den mynnar nu omedelbart nedanför bron för europaväg 4) utgjorde inte något hinder för infanteritruupper. Det var bara närmast ån som det fanns någon bebyggelse; Sävar järnbruks inspektorsbyggnad (uppförd 1805), smedsmästarbostäder och en gästgivargård. Bron över till den östra åstranden låg

Karta över slagfältet i Sävar, återgiven efter LINDSTRÖM Pukes expedition till Vesterbotten... 1893. Till jämförelse har på bilderna till höger gjorts motsvarande markeringar: A-B svenskarnas ställning under förmiddagen, a-b ryssarnas, C-D svenskarnas ställning under eftermiddagen, c-d ryssarnas. E-F svenskarnas ställning kl. 3-4, då ryssarna forcerat bron över Sävarån. Broläget har markerats.

då ca 30 meter nedanför järnbron inne i samhället. Bondbyn låg sedan gammalt längre österut, uppe på den låga bergsryggen ovanför vägen till Johannesfors. Vid åkröken några hundra meter ovanför träbron låg Sävar herrgård och finbladiga sågverk. Där ledde en mindre spång över ån. Vid sensommartid finns dock flera användbara vadställen, vilka både svenskar och ryssar utnyttjade.

General Kamensky kom med den ryska huvudstyrkan längs kustlandsvägen och bredde ut sig norröver längs skogshöjderna till trakten av Generalsvägen och Lövtigen på det nuvarande Västermalm i Sävar samhälle. Under två timmar lyckades de ryska trupperna inte vinna någon egentlig framgång. Svenskarna skickades fram i olika omgångar för att göra infall i den ryska centern eller för att göra omfattningar på sidorna. Skogsstriden, utsträckt över flera höjder, medförde stora svårigheter att överblicka situationen. Bataljon efter bataljon sändes över bron för att till slut överväldigas av ryssarna. Någon samlad verkan uppnåddes däremot inte. Bland de frejdigare tilltagen för att hejda ryssarna må nämnas, att en av kanonerna vid gästgivaregården (ungefär där Sandbergs ICA-affär nu finns) fördes upp mot Krutbrånet. Under fortsatt framryckning på brånet kom dock ammunitionslådan i ryssarnas händer och pjäsen tystnade. En artillerist sprang då in bland fienden, öppnade kistan och grep två skott med vilka han lyckades komma tillbaka. Eld kunde avges och ammunitionslådan återtas.

Kvar stod dock det faktum att de svenska truppenheterna delades upp i alltför små enheter. Något initiativ att breda ut flankerna togs inte förrän ryssarna redan hade gjort det. Kamensky satte in alla trupper

han förfogade över. På Sävaråns östra sida stod ännu (ca 1,500 man) och väntade på att få strida. Då gavs order att retirera över bron och riva den. Klockan var då omkring 12 på dagen.

Att striden då var långt ifrån vunen av ryssarna framgår av att Kamensky endast hade en bataljon kvar som reserv på Krutbrånet under generalmajor Gotoftsoff. Enligt ryska historieskrivaren Danilevski beviljade Kamensky generalen tillåtelse att med bajonetter få kasta sig mot de hårdnackade svenskarna. - Företaget kostade Gotoftsoff livet. (Liket medfördes av svenskarnas till Bygdeå kyrkogård där det begrovs. En enkel sten med rysk inskrift sattes upp av adjunkten Widenmark som härför hade erhållit 75 rubel av Gotoftsoffs officerare).

General Wachtmeister satt till häst på gårderna utanför Sävar herrgård under flera timmar och åsåg stridens böljande. Nya trupper marscherade över till den andra sidan. Den stora manspillan började märkas. Vid Ytterboda hade den andra brigadens bataljoner haft strid med fienden. Rapport anlände att tre ryska kompanier vadat över ån vid Sävarberg och var på fram marsch mot Sävar by.

Omkring kl 13 hade de stridande styrkorna förts över bron eller vadat nedanför denna. De väntande styrkorna på östra sidan betäckte återtag. Först då kunde det starka svenska artilleriet komma till nytta. Det hade tidigare ej kunnat skjutas därför att egna trupper fanns i skottlinjerna. Under rivningen av bron och samtidigt som kanonerna besköt den västra sidan framryckte trots allt ryssarna och besatte bruksbyggnaderna samt attackerade vidare upp längs ån där spången över till Sävar herrgård ledde. Även nedströms stora

bron anföll spridda grupper. Då beordrade Wachtmeister återtag mot Djäkneboda.

"Wachtmeister var af gamla skolan och uppfostrad uti de stränga preussiska traditionerna, enligt hvilka fältslaget skulle utkämpas i linieraka led på öppna slätter, då den, som kunde omfatta sin motståndare, ansågs hafva övertaget. När han därför fick höra, att ryssarna anföllu hans trupper i venstra flanken, gaf han slaget förloradt, utan att vidare undersöka, om det var en stark eller svag fiende, som överflyglat honom." (Björilin)

Wachtmeisters tredje och sista rapport från Sävar lyder: "Positionen vid Sävar är forcerad; vid hafva förlorat mycket folk, reträtt är oundviklig. Generalen Grefve Wachtmeister har befallt att alla mesurer skola tagas vid Djäkneboda, dit jag nu begifver mig. Alla arrangementer till protection af reträtten torde böra vidtagas. Anhålles ödmjukast om allt det biträde som kan gifvas till blesserades transporterande. Flere fångar äro under affairen tagne. Fienden har varit stark, Proviant och ammunition äro af nöden. Affairen continuerar med häftighet. På slagfältet kl. 3/4 3 e.m. den 19:de Augusti 1809.

På befallning

C. Th. Schulzenheim,

Tjenstförr, General - Adjutant."

Efter ankomsten till Djäkneboda greps åter den svenska ledningen av missmod. Kanske kunde ändå passet vid Djäkneboda passeras på sidorna och då skulle ryssarna hinna före till Ratan. Sålunda gavs åter befallning om reträtt och vid midnatt övergav man utan strid Djäkneboda.

På söndagseftermiddagen sände Kamensky sin förhandlare till svenskarna och krävde att de

skulle gå ombord utan strid. Då svaret blev nej började ryssarna kl 14.45 att anfalla. Den märkliga striden slutade inte förrän kl. 20.00 på kvällen då ryssarna helt drog sig tillbaka efter stor manspillan.

Måndagen den 21 augusti förflöt i overksamhet från svensk sida och på morgonen den 22 började återinskeppningen av trupperna. Det blev alltså slutet på expeditionen till Västerbotten!

Svenskarnas förluster uppgick till över 1.000 man i döda och sårade. På rysk sida utgjorde förlusterna i döda och sårade 3 generaler, över 30 officerare och omkring 2.000 man, därav vid Ratan 500. ■

läs mer i:

E. GRAVALLIUS Resa ifrån Gräddö till Ratan. 1809.

B. E. JOHANNESSON Ofredens år.

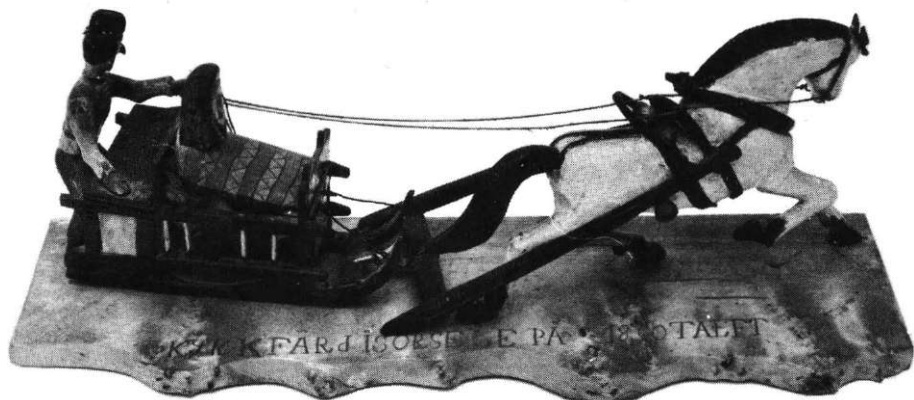
A. LINDSTRÖM Öfveramiralen, friherre Pukes expedition till Vesterbotten år 1809. 1893.

C. J. LJUNGGREN Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808-1809. 1903.

G. MONTGOMERY Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1808 och 1809. 1842.

A. QUENNERSTEDT I Torneå och Umeå 1808-1809. Verklighetsskildringar från finska krigets sista skede i svenska bygd. 1901-03.

O.A. Stenmark i Norra Johannisberg

Martialis Stenmark i Johannesberg har i många år haft en rad snidade träfigurer ovanpå köksskåpet i sitt hem. Det är färggrant målade grupper som berättar om livet i Sorsele mot slutet av 1800-talet: kyrkfärd med häst och släde, barnmorskan på 10-milafärd längs Storsvindeln, likfärd över spångade myrar, vattenhämtning vid brunnsflöjeln och kransågade bönder. Stenmark har nu skänkt dem till Gargnäs församlingshem.

Det var fadern, Oskar Antonius, som fördrev tiden med att tälja figurerna. Kom någon på besök och tyckte att det Antonius hade gjort kunde det hända att han fick med sig en trögubbe som gåva. Kvar i hemmet fanns bara sju grupper, när Antonius dog i januari 1959 vid 85 års ålder.

Antonius var född 1874 och bodde med sin hustru Kristina Magdalena på Lövbränna i Malå. De första åren på 1900-talet övertog han ett kronotorp i Gränsgård i Sorsele. Det blev kallat Kinnekulle efter den storslagna utsikten. Torpet odlade han upp och bebyggde så att det till sist födde 4 kor, häst får och 2 grisar. Tråg, byttor och skålar tillverkade han för hushållet så som brukligt var. Men några gubbar tälje han inte förrän på gamla dagar. Arbetet med att föda familjen gav inte utrymme för sådant. Och när Antonius tog en ledig stund var det för att läsa böcker. Han läste allt han kom över - dikter som Wallins Dödens ängel och Geijers Svea älskade han högt. Efter lärarinnan Berta Högberg i Gargnäs ropade han in böcker, bland annat Fänrik Ståls sägner. Dem kunde därför Martialis utantill redan som ung pojke. Antonius diktade också själv. Det kunde bli dikter för stunden som glädde och roade men även dikter som gav uttryck åt livets vedermödor, skogsbolagens råa förvärvsmetoder eller tankar och reflexioner. Martialis hade inget kvar av faderns dikter men i Gargnäs fick jag fatt på en av dem. Den är utgiven som ett litet tillfällighetstryck 1948. SZ ■

J »Må andra sjunga till Nordens pris
och högt besjunga dess snö och is»

Jag slutar genast att skrapa grytan
så fort jag ser på den frusna rutan,
där vintern skriver sitt runospråk
om timmers körning och evigt bråk.
Ack varför föddes jag i de länder,
där halva året man hackar tänder.
Allt ifrån vaggan intill min grav
åt bolagspampar jag är en slav.

Ja, nu jag släpar i Skidnäsbergen
och vet det går genom själ och märgen,
var gran är grov som en valrosskropp
och sjuk hon är i båd' rot och topp.
Tolv träd om dagen man mäktar hugga,
man knappast hinner att maten tugga.
Tolv öre klampen är vanligt pris,
när den är nedkörd på älvens is.

Och snön mig helt upp till hakan räcker
fast jag mig uppå en stubbe sträcker,
ja, hitåt alla i knipa stor,
du bonde som uti trakten bor.
Ja, fila sågen och yxan slipa
och skynda hit för att kovan knipa
så ryggen bägnar och hjärtat slår
och svetten från dig i strömmar går.

Vad betyder Vännäs?

Claes-Börje Johansson ●

Enligt några i Vännästrakten gånge talesätt kommer ortnamnet Vännäs av verbet vända. Ryssarna skulle vid kriget 1809 ha vänt på klacken i Vännäs och tågat hem. Enligt ett annat talesätt skulle Vännäs vara den plats, där ryssar och svenskar blev vänner, etc., etc. Sådana här tolkningar, som anknyter till historiska händelser florerar ofta kring ortnamn och har sysselsatt mångens fantasi. Ett ortnamns ursprung är dock i regell mycket enklare och mer vardagsnära. Sålunda anknyter namnen ofta till föremål i terrängen, vilka människorna haft behov av att namnge. I de allra flesta fallen syftar just de norrländska ortnamnen på terrängens utseende, vattendrags läten osv.

Vännäs är idag en tämligen folkrik bygd. Redan detta faktum säger oss, att vi bör vara skeptiska mot ett påstående som antyder, att namnet skulle ha tillkommit så sent som 1809. I själva verket finner vi namnet Vännäs för första gången skrivet i Jordhä Boocken wthaaft Westhrabotnen 1543, som innehåller dels namnen på byarna på det sätt som de skrevs år 1543, dels hur mycket olika personer erlade i skatt.

Den äldsta skrivningen av ortnamnet Vännäs ser ut så här: Vendenes. Namnet kan indelas i två leder: förleden Vend(e) och efterleden näs. Förleden Vend hänger säkerligen samman med verbet vända. Sätillvida stämmer de folkliga tolkningarna som anförts ovan. Men namnet fanns alltså redan 1543 och troligen

även långt tidigare. Vi kan alltså avfärda den tolkning som gick ut på att ryssarna här vänt som en efterrationalisering.

Vad är det då som vänder i Vännäs? - Jo, älven naturligtvis. Vännäs vore ursprungligen det näs som bildas där Ume- och Vindelälvarna flyter samman. Umeälven har här en mycket karaktäristisk sträckning: den rinner först i sydostlig riktning, vänder därefter och flyter i nordostlig för att rinna samman med Vindelälven och slutligen därmed åter rinna i sydostlig riktning.

Den längre upp efter Vindelälven belägen Vännfors skrevs i 1543 års jordebok Wendefors. Denna fors har även den en karaktäristisk form; den gör en krok, vänder.

Flera orter med namnet Vännäs finns emellertid i Norrland. Hur ser naturen ut på dessa platser?

I Över-Kalix och i Bjurholms socknar finns orter med namnet Vännäs. Där ser terrängen närapå likadan ut som i det inledningsvis behandlade Vännäs. I Piteå vänder en å så markerat, att ett "vändnäs" bildas. I Vännäs i Degerfors och i Malå ser terrängen lite annorlunda ut. I Degerfors ligger Vännäs på en udde, ett näs som sticker ut i Änässjön. Kanske vände man här med båt kring udden, eller vände vintervägen på isen här runt udden. I Malå förbinder en å två sjöar. Härvid bildas tvenne näs. På det ena näset vänder en väl upptrampad gångstig. Möjligen kunde man även tänka sig, att bebyggarna här en gång befarit ån med båt (eller gått på isen) från t. ex. den

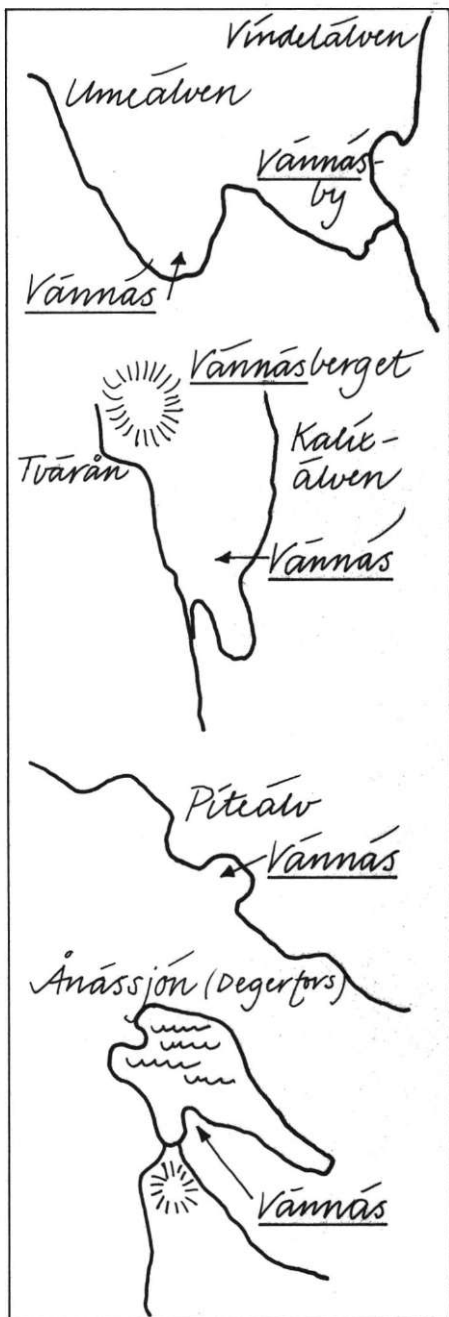
norra sjön till den södra och därvid vänt runt ettdera näsen.

Vi återgår nu till Vännäs-namnen vid Ume- och Vindelälvarna. Fastän en tolkning av förleden som Vänd- här synes mest trolig kan en annan tolkningsmöjlighet här vara värd att nämnas.

Ett annat namn på Vindelälven var förr Vena, om man får tro 1600-talsprästen O. P. Niurenus i hans skrift "Lappland eller beskrivning över den nordiska trakt som lapparne bebo i de avlägsnaste delarna av Skandien eller Sverge". Fornsvenskans vena (med långt e) betyder "jämrara sig". Verbet är ljudhärmande och vi återfinner det i flera fornspråk, varför vi kan förutsätta att det är urgammalt. Ordet förekommer även i Västerbottensdialekterna - fast med annat uttal - med betydelsena "grina, pipa, gråta, susa". Många älvar i Västerbotten har ljudhärmande namn, t. ex. Uma (Umeälven) "floden som tjuter", Bura (Bureälven) "hon som bullrar". Helt uteslutet är alltså icke, att även Vindelälven en gång kan ha haft ett sådant namn. Venäss (äldre skrivning) vore då den udde, det näs, som skjuter ut där Vena flyter samman med Umeälven. Det längre upp efter Vena belägna Vännfors skulle i så fall kunna vara en fors i Vena.

Ytterligare ett Vännfors finns i Degerfors socken. Denna by har fått sitt namn efter den intelligande forsen. Enligt generalstabskartan flyter här Umeälven i en tämligen rak sträckning. Kanske har denna fors fått sitt namn efter älvens läte.

Det Vännäs som ligger i Sorsele socken är beläget vid en utbuktning av Vindelälven. Här liknar terrängen - åtminstone enligt kartan - ej särdeles mycket

de terrängformationer som ovan anförts som skäl för en tolkning av namntypen Vännäs som "Vändnäs". Möjligen har denna plats tidigare sett annorlunda ut. Kanske bildas här ett "Vändnäs" om våren, då vårfloden förser Storvindeln (utbuktningen på Vindelälven) med mera vatten. Tänkbart är naturligtvis även, att Vännäs i Sorsele och Vänfors i Degerfors är s. k. uppkallelsenamn, d. v. s. de har fått sina namn efter andra orter.

Jag har här framfört några för-

slag till folkning av några ortnamn med förleden Vän- i norra Norrland. Tolkningarna får emellertid anses som osäkra och frågetecknen är många. Jag vore därför tacksam om tips och upplysningar beträffande Vännäs-namnen - speciellt om någon vet något eller har hört något annat namn på Vindelälven (gamla namn som t. ex. Vena). Hör i så fall av Er till assistent Claes-Börje Johansson, Avdelningen för nordiska språk, Universitetet, 901 87 Umeå. ■

● Försommaren 1970 tillsatte Degerfors byamän en kommitté för inventering av gamla fotografier från bygden. Avsikten var att dels söka dokumentera de förändringar, som bebyggelsen genomgått, dels medverka till att fotomaterialet räddades åt framtiden. Man menade att bilderna skulle utgöra ett värdefullt komplement till byarkivets skrivna urkunder.

Genom upprop i bl. a. tidningarna fick man in ett omfattande material, ur vilket mer än 150 foton valdes ut för reproducering och kopiering.

Därefter återstod den inte minst viktiga delen, utan vilken en fotoinsamling vore meningslös, nämligen identifieringen av bildernas innehåll. En äldre byaman med god kännedom om det forna Degerfors engagerades. Där han själv gick bet, visste han hos vem han kunde hämta upplysningar.

Fotografierna är självfallet - med några få undantag - utomhusbilder. Flera är från slutet av 1800-talet, ett av de äldsta visar midsommarhelgen i Degerfors kyrkstad 1896. I en serie utsikter över bebyggelsen kan man följa utvecklingen från jordbruksby till stationssamhälle och folkhögskoleort. Serien har kompletterats med nytagna utsikter från samma fotograferingspunkter för jämförelse. En stor grupp har motiv från Äströmmsgården. Både järnvägs- och brobygge har förevigats, kvarn och såg finns med. Flera glimtar från en gången verklighet ges: Sara-Lotta står där på en väg, en klocka transporteras till nya kyrkan, konfirmandgrupper, uppradade familjer och en musiksextett i Ämsele 1903.

Hela materialet visades i en utställning i Vindelns centralskola under juli. Utställningen hade många angelägna syften: den lärde ut något om den egna bygdens förändringar, utställningsbesökarna aktiverades att korrigera och komplettera bilduppgifterna och den stimulerade fler att söka i sina gömmor efter bilder och - förhoppningsvis - väl vårda sina gamla foton. K. A.

Arbeta för en bättre miljö

Mats Börjesson ●

● Samtidigt som intresset för hembygdsrörelsen de senaste åren påtagligt ökat, får rörelsens företrädare också krav ställda på sig att aktivera arbetet. Det man främst önskar, är att hembygdsföreningarna orienterar sig mot nuet och i den pågående omgestaltningen - och förstöringen - av den fysiska miljön bevakar traditionsvärden. Sådana värden behöver i och för sig inte vara knutna till enstaka hus, föremål eller naturföreteelser utan hör också ihop med andra miljöfaktorer. Den skildring Mats Börjesson ger av arbetet inom miljövårdsgruppen i Umeå kanske kan stimulera till mera okonventionella nuinriktade verksamhetsformer.

När Natur- och Miljövårdsgruppen i Umeå bildades för några år sedan var det i samma anda som u-grupper växte upp över hela landet: man upplevde ett stort engagemang för problemen i världen och ville lära sig om och söka bidra till lösningar på problemen. Idag finns inte u-gruppen i Umeå längre. Kanske var det - som ofta - upplevelsen av vanmakt som gjorde att verksamheten tynade bort.

Miljövårdsproblemen är ofta lika komplicerade som frågorna om befolkningsöverskott och försörjning, men ändå har Natur- och Miljövårdsgruppen levt vidare. Anledningen är säkert att miljövårdsgruppen dels tagit fasta på närallgande miljöproblem dels inte haft någon överarbetad organisation.

En liten grupp på 50 till 100 personer kan inte lösa miljöproblem i världen eller ens i Sverige. Vad en liten grupp däremot kan göra är att ta upp lokala pro-

blem eller de stora miljöproblemen på lokal nivå och medverka till förändringar.

Miljögruppen i Umeå är mycket löst organiserad. Det enda som finns är en kassör och en adresslista på intresserade. Arbetet fungerar så att någon eller några bestämmer sig för en aktion, t. ex. att sprida upplysning om vilka insektsmedel som förbjudits (våren 1970). Från kassören får de pengar till frimärken och en kallelse går ut till alla på adresslistan. De som är intresserade av projektet samlas, diskuterar uppläggning och genomför sedan aktionen.

Upplysningskampanjen om insektsmedlen resulterade i upplysningsartiklar i tidningarna, en lista på alla förbjudna preparat, att färghandlare och varuhus rensade ut förbjudna preparat samt en insamling av gifter genom dörrknackning.

Självklart var alla i gruppen

medvetna om att en sådan aktion inte löser problemet med gifter i vår natur, men de sprider information och skapar opinion, vilket på lång sikt ger resultat. Det räcker inte med att miljögruppen i Umeå klagat på giftsprutningen längs våra vägar av Vägverket eller i skogarna av skogsbolagen (vi har försökt). Det fordras fler som värnar om miljön och det uppnår man genom lokala aktioner.

Vid giftinsamlingen i hemmen våren 1970 upptäckte vi att det rådde stor oro och osäkerhet inför vad som händer med vår miljö. Oron gällde naturligtvis i första hand den miljö som man kom i direkt kontakt med. Tvättmedel och vattenförstöring, bilavgaser, luftföroreningar och trista bostadsområden blev vid sidan om gifterna vanliga samtalsämnen. Dörrknackningsaktionens upplevelser födde nästa projekt: Upplysning om tvättmedel och deras inverkan på våra vattendrag. Ny kallelse och ny projektgrupp. Resultatet denna gång blev en informationsaffisch för tvättstugor, en utställning om tvättmedel, en informationskväll om tvätt, och en dörrknackningsaktion där tvättmedel med hög fosfathalt byttes mot hoptiggda lågfosfat-tvättmedel.

En aktion som givit synbart resultat gällde upplysning om tillsatser i mat. Miljögruppen gjorde en utställning med katalog och en diaserie samt deltog i andra föreningars möten med upplysning. Det resultat som kunnat noteras är att Domus provförsäljning av korv utan tillsats av nitrit sålts mycket bra i Umeå, medan försäljningen i Malmö redan lagts ned på grund av dåligt resultat. Tidningen VI ger i en artikel miljögruppen hela äran

för den stora försäljningen. Även om det inte enbart är miljögruppens förtjänst så är det ett exempel på hur en liten lokal aktion kan ge resultat.

Ett viktigt område för Miljögruppen är stadsplanedebatt och boendemiljöproblem. Det är lokala problem som kan lösas lokalt och som angår alla. De flesta har också mycket bestämda åsikter om hur de vill ha sin boendemiljö, men alltför ofta tror de inte på sina möjligheter att påverka. Miljögruppen har gjort en utställning om trafikproblemen i Umeå och skrivit inlagor i en rad stadsplanefrågor i Umeå, men för att få resultat fordras fler. Så många är dock intresserade av sin miljö att det säkert blir stort gensvar på en aktion. En sammankomst med några intresserade blir början - försök får du se! ■

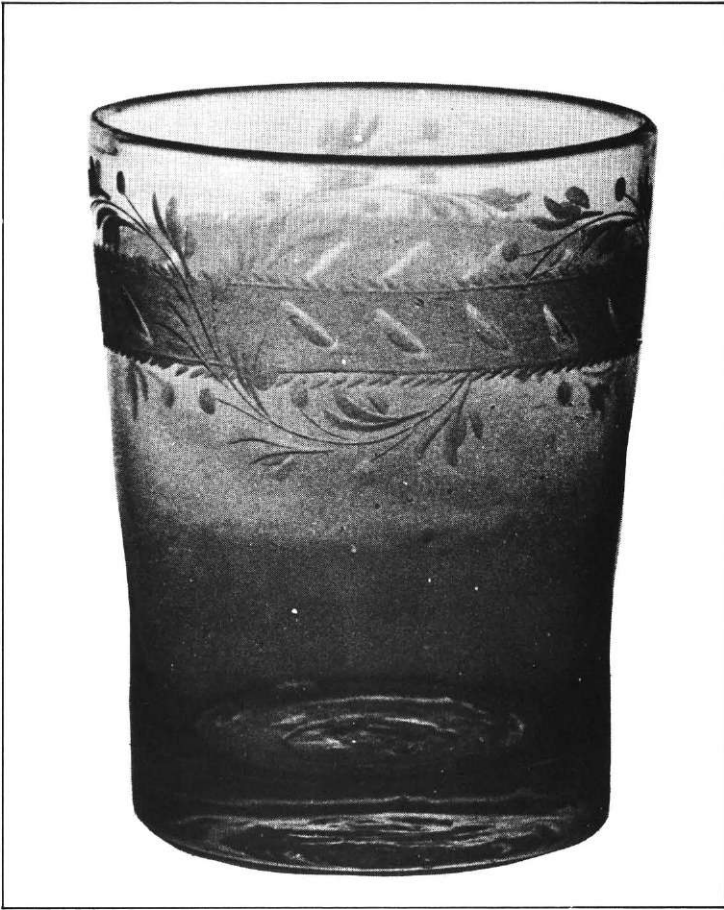
● För de fria intressegrupperna, byalagen och grannföreningarna finns en möjlighet att upprätta kontakter och få information om andra gruppers erfarenheter genom Arkiv Samtal, Hälsingegatan 8, 113 23 Stockholm, tel. 08/331323. Här samlas material, som redovisar erfarenheter av grannsamarbete, material som man gemensamt kan dra nytta av. Arkiv Samtal har - som framgått av tidningarna - i sommar i Storsand, Smedjebacken samlat människor från grannskapsgrupper i hela landet till diskussioner kring olika miljöproblem.

Ett exempel på vad en intressegrupp kan åstadkomma ger en informationsgrupp för norrlandsfrågor i Kalix som börjat utge tidningen Norrlands-bulletinen.

Saltkar i Västerbottens museum. Bredd 11 cm. Glaset har gråviolett ton. Ett likadant saltkar finns i Strömbäck, i privat ägo. Det får exemplifiera en grupp i form framställda grovväggiga glas, som efterbearbetats med slipning.

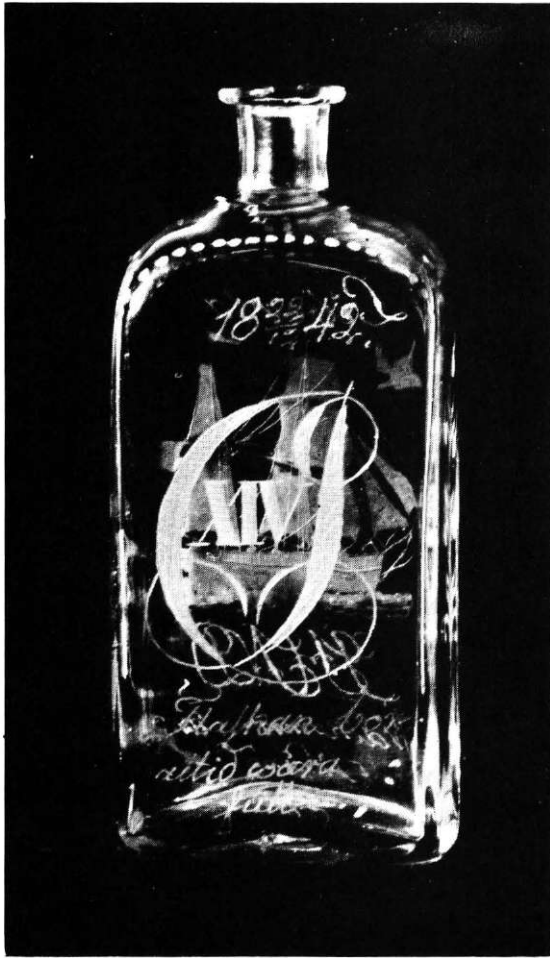
forts. från sid. 160

Dricks- eller punschglas i Västerbottens museum. Höjd 7,5 cm. Violett-tonat. Gravyren runt kanten är utförd med stor precision, sannolikt under Opitz' tid, och är en variant av samma dekor som på Leuhusen-glasen.

T. h. karaff i Västerbottens museum. Höjd 23 cm. Rosatonad. Kom till museet från Innertavle, "antagligen köpt hos Möller". O. R. Meuller var köpman i Umeå och åren 1843-49 ägare till Strömbäck.

Brännvinsflaska, s.k. kantinsflaska (avsedd att packas i fackförsedda transportlådor, kantiner). Tillhör Erik Holmström, Teg. Höjd 19,5 cm. På ena sidan finns graverat ett segelfartyg och texten "Lycklig resa", på den andra Carl XIV Johans monogram.

T. h. dricksglas i Västerbottens museum. Höjd 9 cm. Violettonat. Glaset kommer från Sävar och är enligt givaren tillverkat i Strömbäck. Refflingen liksom en åttauddig stjärna i botten åstadkommen genom fastblåsning i form. Det graverade mönstret har också förekommit på glas från Cedersberg och Reijmyre.

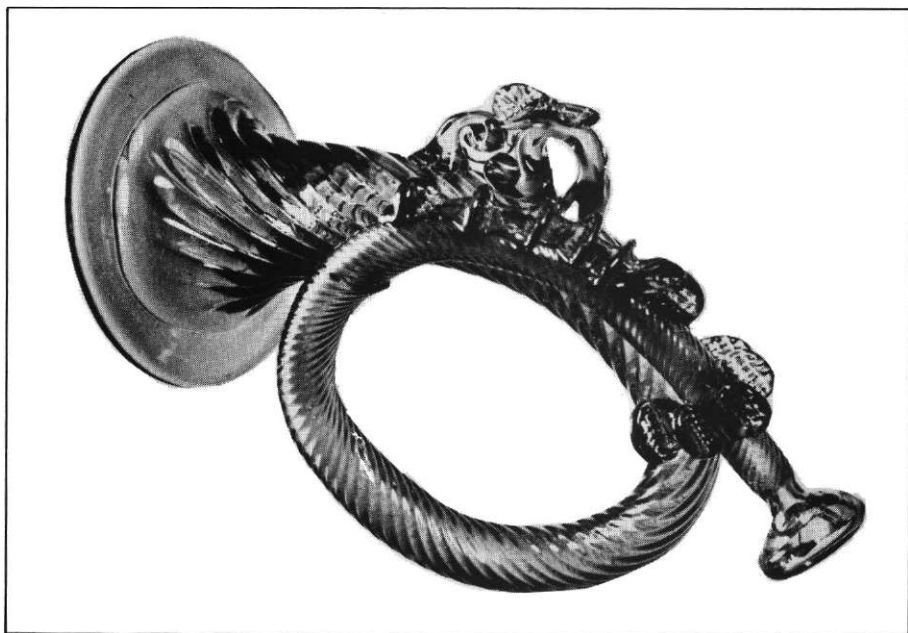

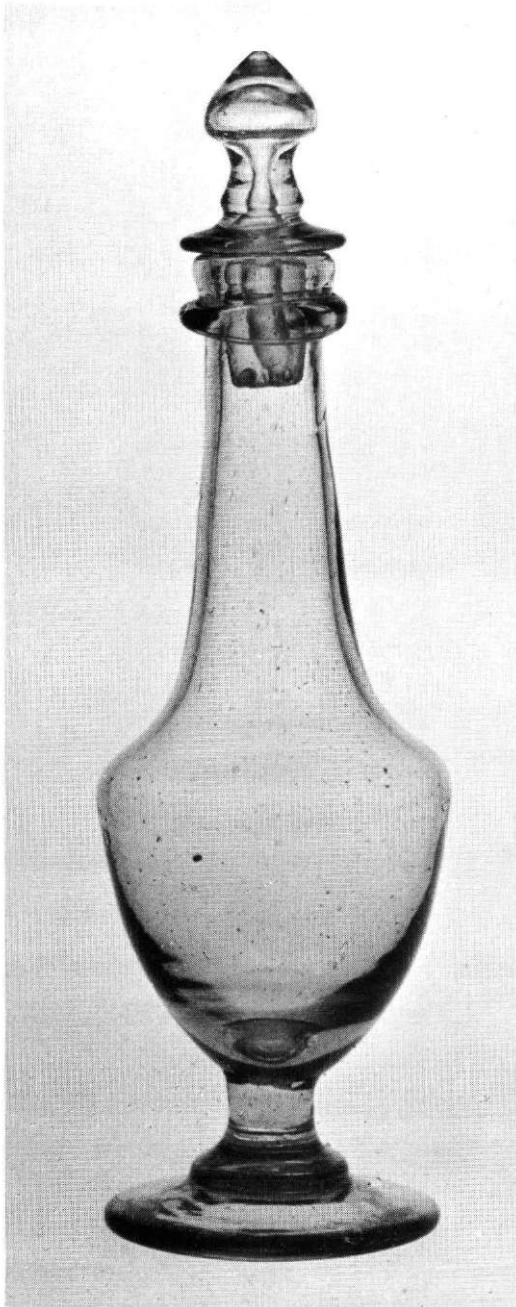
Vinglas i Västerbottens museum. Höjd 12,5 cm. Rosatonat. Initialerna CEOD står för Catarina Elisabet Olofsdotter, som var tjänsteflicka hos hyttmästaren Anders Gleisner. Denne skall själv ha blåst glaset åt henne, vilket alltså måste ha skett efter 1838, det år då han anlände till bruket.

Punschglas, tillhör fru Ella Josephsson, Nordmaling. Höjd 7 cm. Förgylld, målad dekor. Sådana glas tillverkades under decennierna omkring 1800 främst i Tyskland och Frankrike. I Sverige var förgyllning vanligast på blått glas.

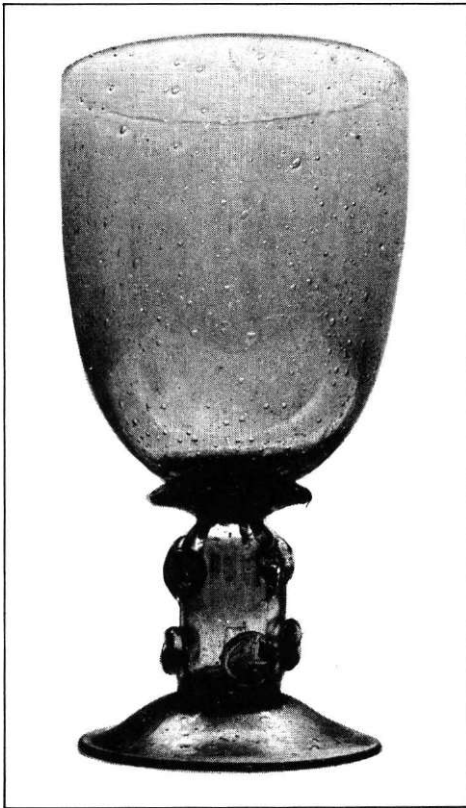
Miniatyrposthorn i Västerbottens museum. Längd 16 cm. Grönt. En lös ring hör till, vilket kan tyda på att hornet varit avsett att hängas upp. Av en rapport för första halvåret 1753 framgår att bruket i vitt glas tillverkat "24 st posthorn". Vilken användning dessa haft är oklart - de påminner kanske om de skämtkärl för starka drycker ("fyllehundar", "fyllesvin"), som i Tyskland varit vanliga från 1500-talet, i Sverige från 1700-talet, men de kan rimligtvis inte ha använts som dryckeskärl. Möjligen kan de i stället sättas i samband med de "blåsta" leksaker, varom bruket annonserade 1817. I alla händelser utgör hornet ett prov på utmärkt glasblåsarkonst.

Ättiksflaska i Västerbottens museum. Höjd 24 cm. Violettonad. Exemplifierar det enkla formblåsta odekorerade glaset från 1800-talets början.

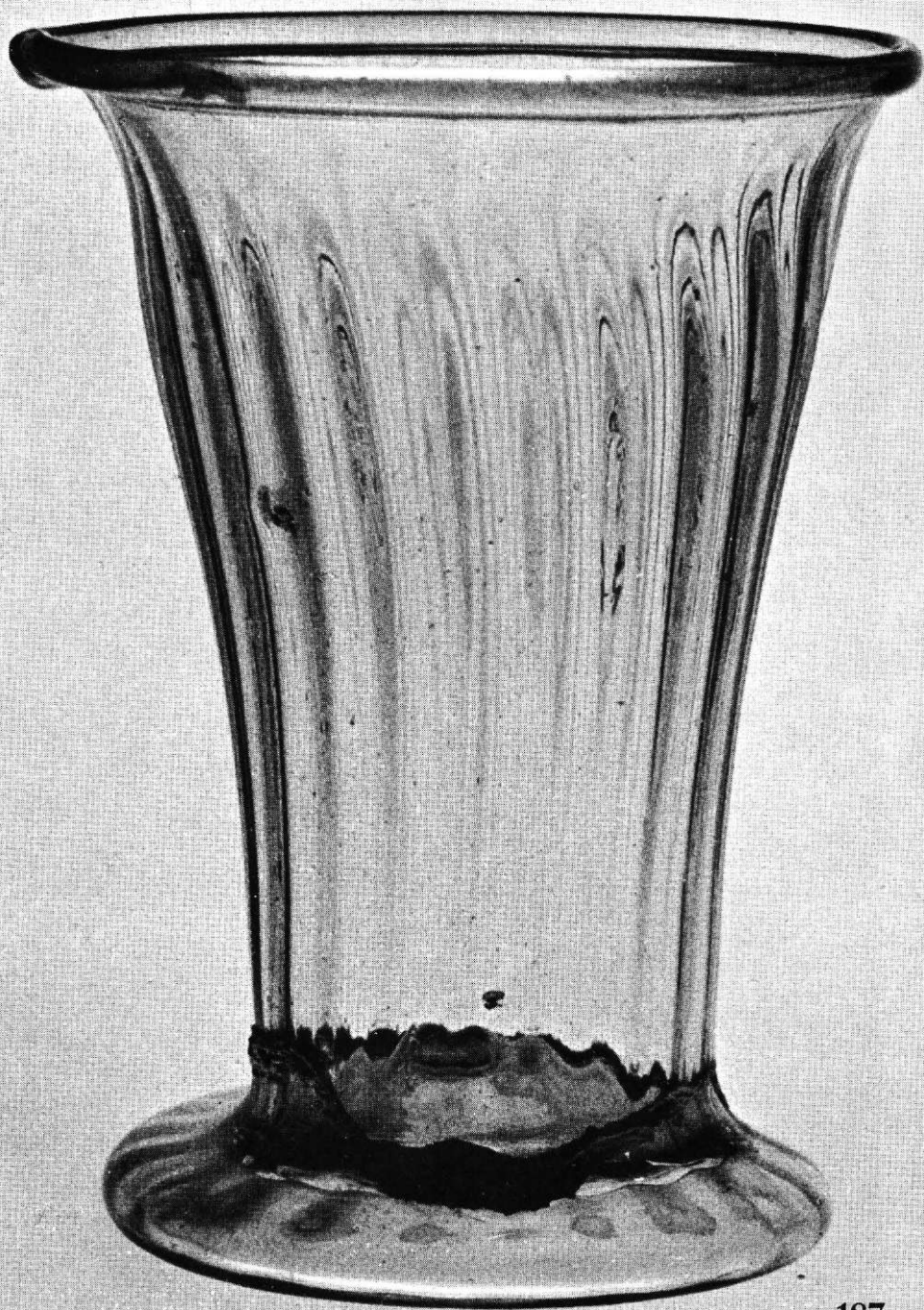

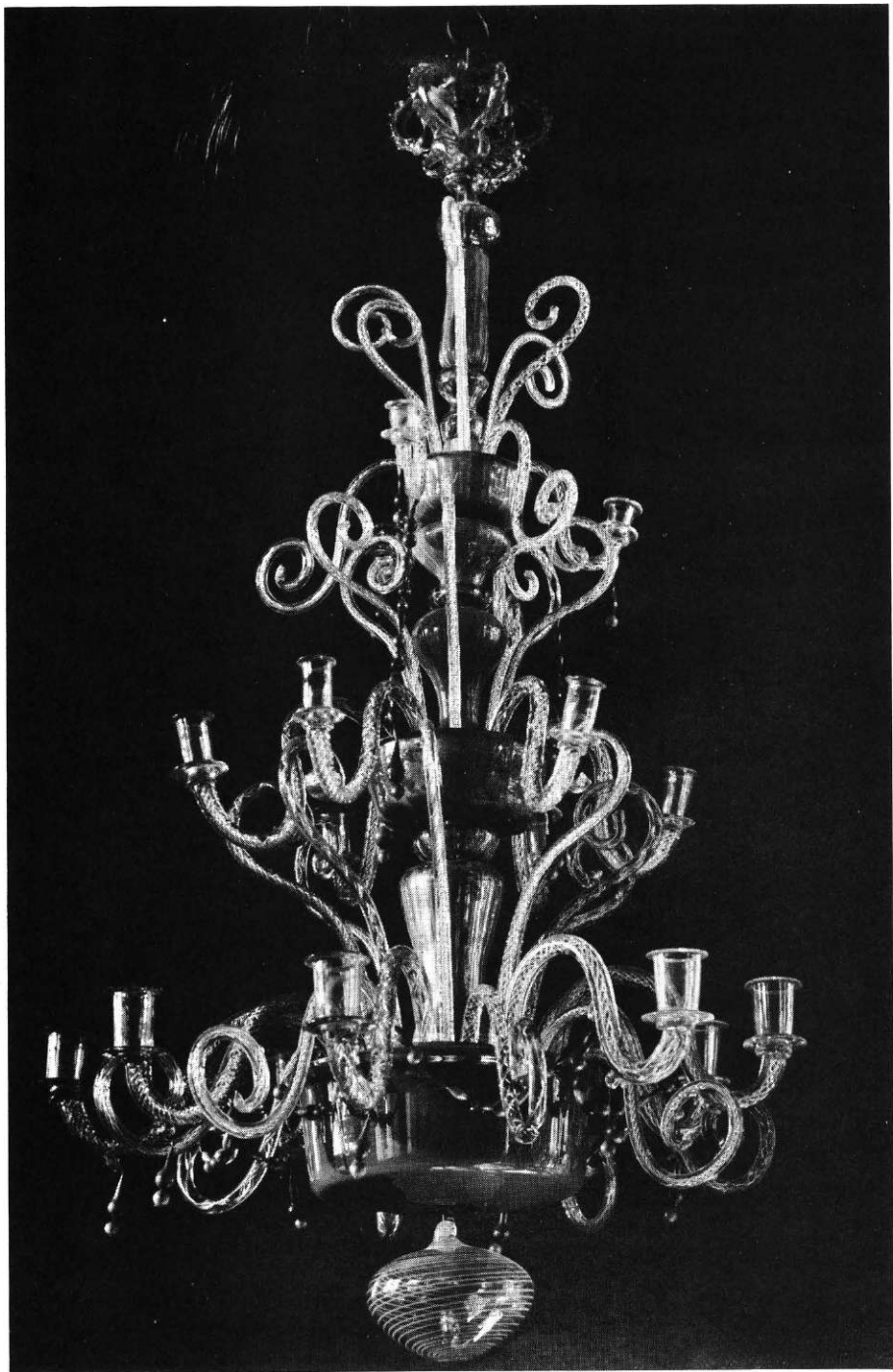
Ljusstake i Västerbottens museum. Höjd 18,5 cm. Gråtonad, den inlagda hjärtformade slingan blå. Två likadana ljusstakar finns i Strömbäcks folkhögskolas kapell. De härrör sannolikt från den nu rivna brukskyrkan.

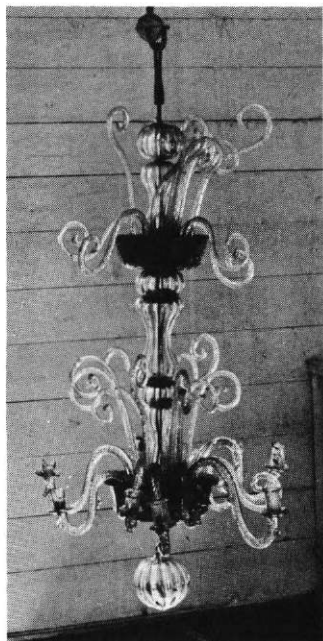

Pokal av remmartyp. Tillhör Seth Strömgren, Umeå. Höjd 28 cm. Ljusgrön. Kupan på den svenska 1700-talsremmaren främst sådan den tillverkades vid Kungsholmens glasbruk var utdragen och fortsatte ned till foten. Pokalen ovan tillhör en senare typ, där nederdelen visserligen är hålblåst, men avskild från kupan. Remmaren blev omodern på 1760-talet, men blev senare, i mindre format, på nytt populär.

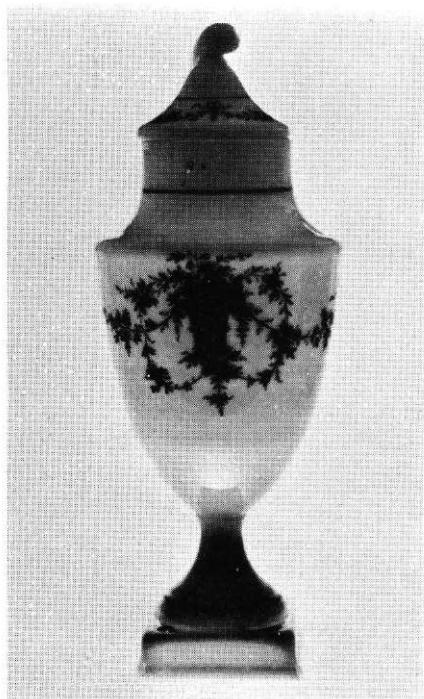
Bägare i Västerbottens museum. Höjd 18,5 cm. Gröntonad. Formen förekom i Tyskland redan från 1400-talet, var i Sverige från omkring 1700 populär både i silver och glas. Enligt museets katalog "gick den vid kalas från mun till mun. Använd vid kroppåsöl (taklagsöl) i Bodbyn 1824".

I Västerbotten finns tre takljuskronor bevarade, som tillverkats vid Strömbäck. Den t. v. har suttit i Strömbäcks brukskyrka och finns nu i Västerbottens museum. Kronan ovan t. v. finns i Hörnefors brukskyrka, den t. h. i Vännäs landsförsamlings kyrka. I Kulturen i Lund finns också en takkrona som tillskrivs Strömbäck (se KULTUREN 1953). De har alla armar av glas fästa i på mittstången sittande svarvade trästycken. Sådana skall också ha tillverkats vid Casimirsberg och Anneberg. Enligt Alvin Forssner, Umeå, född och uppvuxen vid bruket, skall Vännäskronan vara blåst av Kajethan Steckbauer, född i Böhmen 1784, verksam i Strömbäck 1813-17 och 1821-38. Kronan i museet - den genom sin rikedom på blåsta och slipade former yppersta av de tre - skall vara tillverkad omkring 1825 och kan alltså även ha Steckbauer som upphovsman.

Benvitt glas var populärt i Europa särskilt under 1700-talet och fungerade då som ersättning för det dyrbara porslinet. I Sverige kom tillverkningen i gång omkring 1800 i Göteborg, vid Kosta och flera norrländska glasbruk. Benvitt glas från andra glasbruk tycks ha varit odecorerat, det från Strömbäck är som regel decorerat och kan sannolikt tillskrivas Ferdinand Opitz. Den består mestadels av eleganta fritt målade blomstermotiv, som associerar till porslinsmåleri. Det benvita glasets färg åstadkoms genom tillsats av tennoxid eller -brända ben.

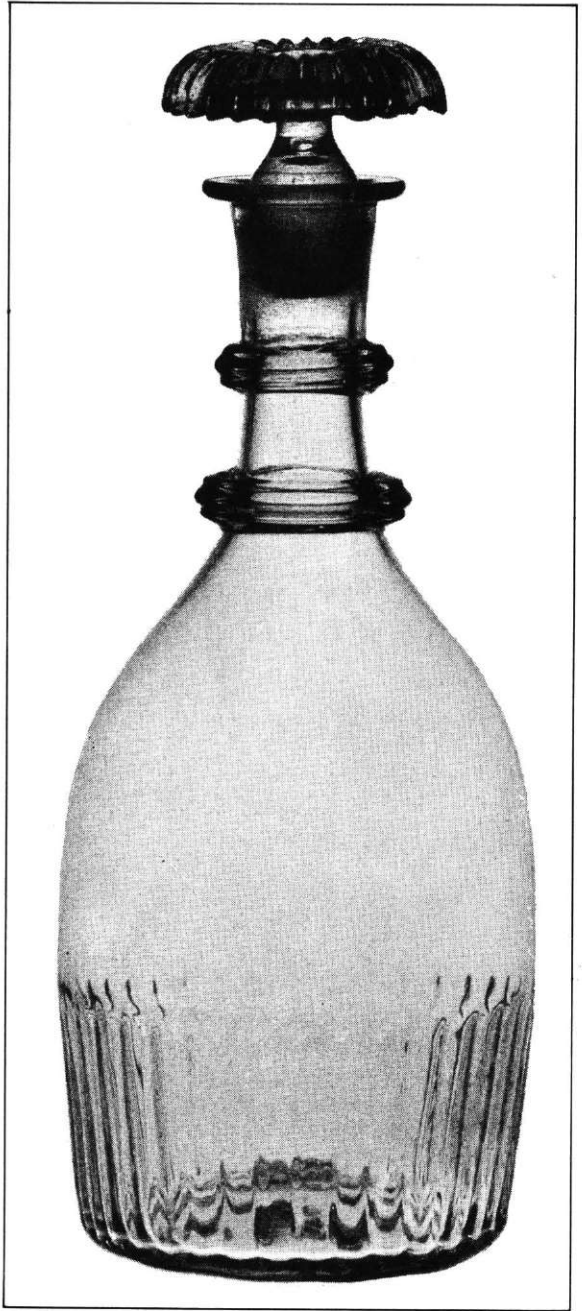
Potpurrikrukan ovan t. v. är i privat ägo. Höjd 39 cm. Dekor i svart och guld. Skålen t. h. tillhör Elin Markström, Lövvånger. Höjd 24,5 cm. Dekor i svart och guld. Skålen på nästa sida finns i Nordiska Museet. Höjd 24,5 cm. Dekor i svart och guld. Framsidan bär svärdsordens kommendörstecken, baksidan initialerna BG, Beata Gyllenhaal.

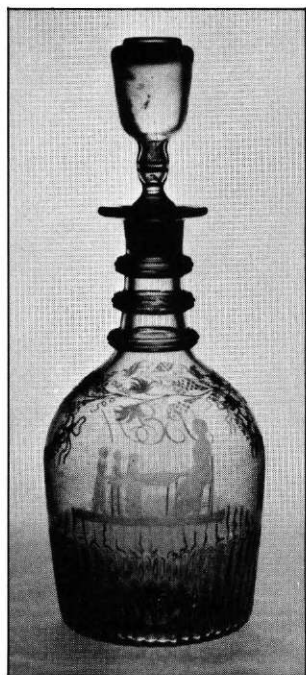

Skål på fot i privat ägo. Höjd 9,5 cm. Ljusgrön. Skålen, som förmodligen använts för socker eller sylt, bör vara tillverkad omkring 1850. En liknande modell - men betydligt elegantare - finns återgiven i en priskurant från 1850-talet.

Karaff i Västerbottens museum. Höjd 28 cm. Violettt. Modellen var mycket vanlig vid 1800-talets mitt och kallades i priskuranten från 1850 "karaffer pressade med två ringar".

Den s. k. guvernantkaraffen i Västerbottens museum. Höjd 25 cm. Rosatonad. Proppen på bilden ovan hör inte ihop med karaffen. Figurgruppen skall enligt traditionen föreställa Rosa Franzén (sondotter till skalden och biskopen F. M. Franzén), som en tid var guvernant hos bruksägaren Erik Häggström d. y. i Dalkarlså och hennes elever Hulda och Ulrika Häggström samt Hertha Kellerstedt. Enligt en annan uppgift skall gruppen föreställa patron Rönngrens i Ytterstfors döttrar och deras guvernant. Då graverade glas från Ytterstfors inte är kända, är sannolikt den första uppgiften den riktiga.

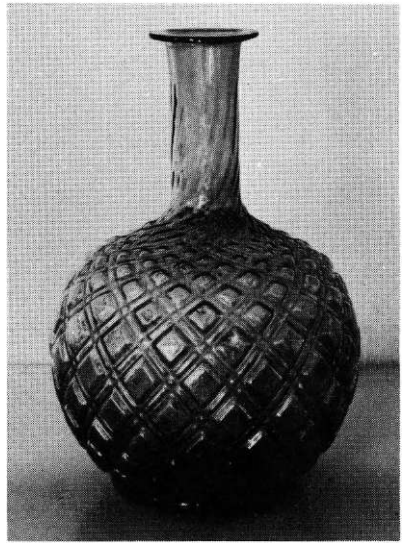
Tre vinglas i Västerbottens museum. Fr. v. höjd 10,5, 8,5 och 10,5 cm. Två av dem har fått foten avslagen och har lagats med metall, vilket ger en antydning om det värde glaset tillmättes. Formen på kupan t. h. visar mötet mellan en modern fasettdekor och den väsensskilda äldre mjukt rundade gustavianska kupan.

T. h. ölstop, som tillhör Gustaf Jakobsson, Långed. Höjd 11 cm. Rosatonat. Refflingen och det tvärgående pärl- eller kulbandet åstadkomna genom blåsning i form. Också handtaget refflat. I botten finns en knappt synlig stjärna. Ett liknande stop finns i Nordmalings hembygds-gård.

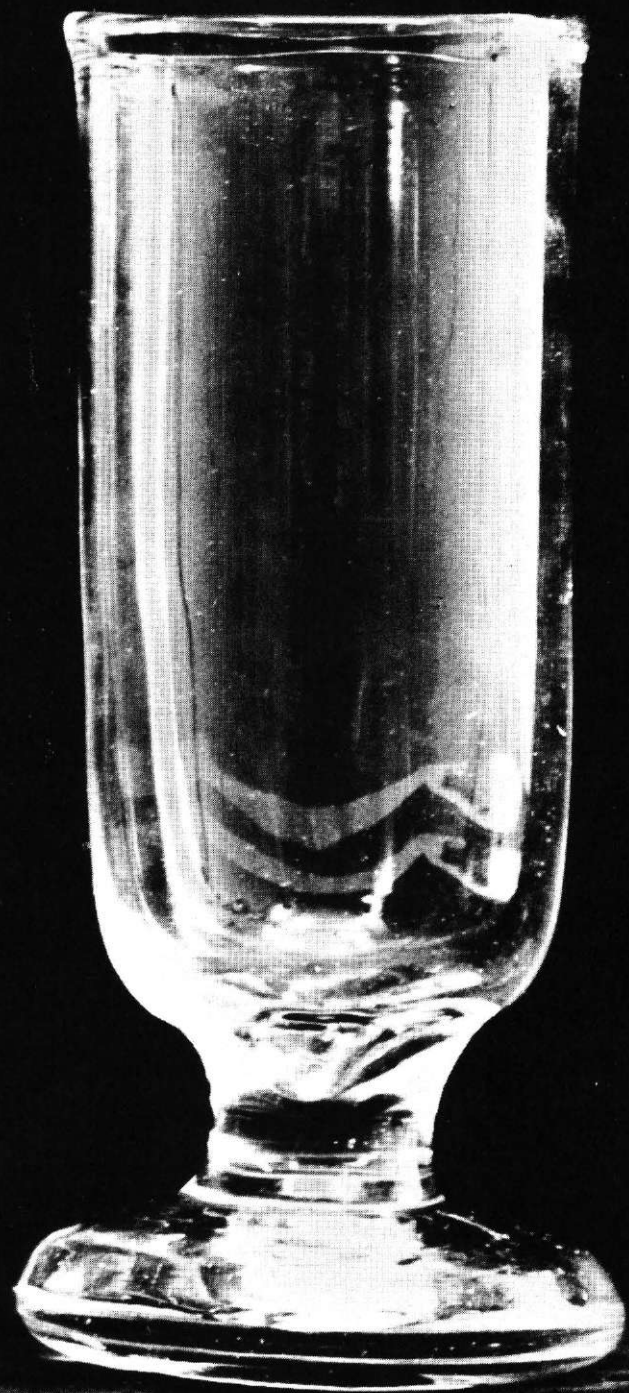

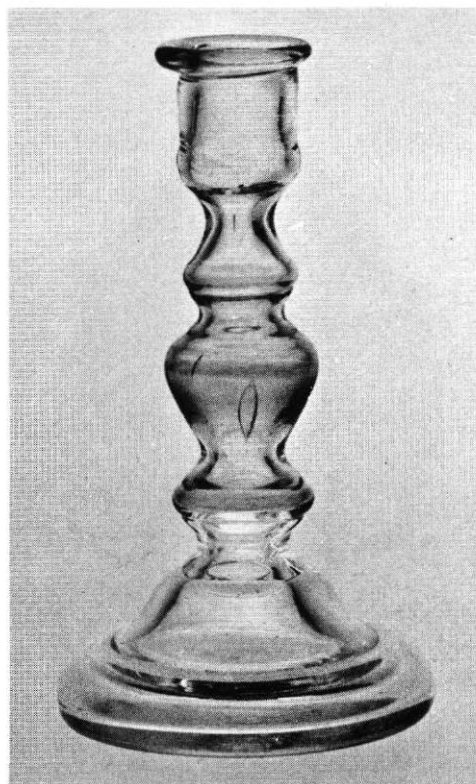

Karaffen t. h. tillhör Ragnar Grahn, Umeå. Höjd 23 cm. Klarblå. Har samma fastblåsta rutmönster som dricksglasets. Kärlformen blev vanlig som vinkaraff omkring 1860, förekom dessförinnan som vattenkaraff.

Dricksglasets t. v. deponerat i Västerbottens museum. Höjd 10 cm. Klarblått. Rutmönstret fastblåst i form. Mönster av denna typ vanliga vid 1800-talets mitt, förekom dock oftast på bords-, parfym- och fickflaskor, karaffer och gräddkannor.

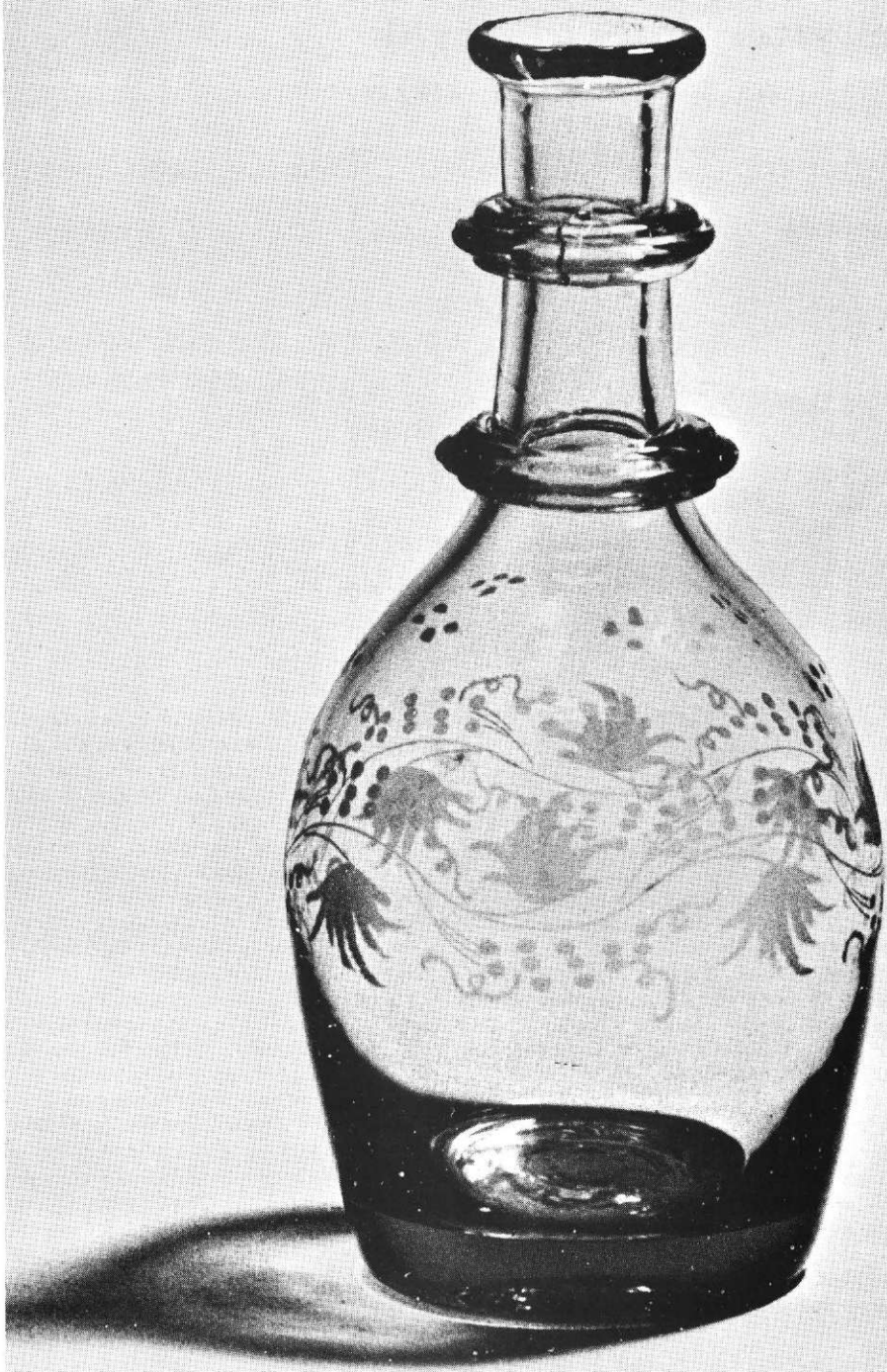
Ljusstaken ovan i Västerbottens museum. Höjd 14 cm. Hålblåst. En likadan ljusstake - med uppgift om att den kommit från Strömbäck - finns i Nordiska Museet.

Vasen t. v. i privat ägo, Umeå. Höjd 18,5 cm. Ljusgrön.

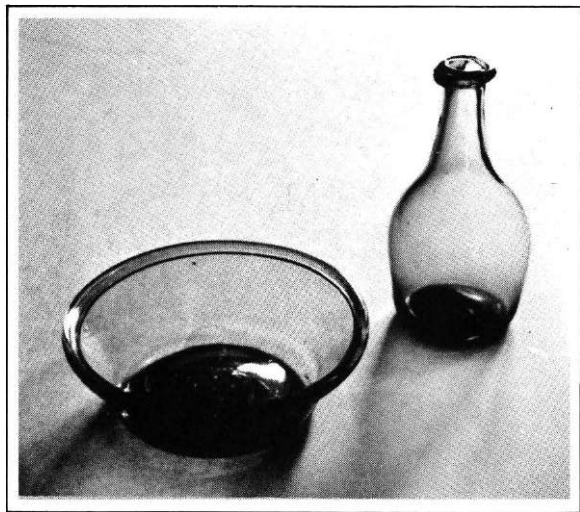

Brännvinsflaska, dubbelplunta, i Västerbottens museum. Höjd 28 cm. Rosatonad. Två platta spolformade flaskor blåsta var för sig och sedan hopfogade med korsställda mynningar. Det graverade namnet N J Häggström syftar på en av ägarna till Strömbäck omkring 1860.

Karaffen t. h. i Västerbottens museum. Höjd 18 cm. Svagt rosafärgad. Den graverade vinrankan återfinns på många flaskor, som tillskrivs Strömbäck.

om ytterstfors glasbruk 1837-1878

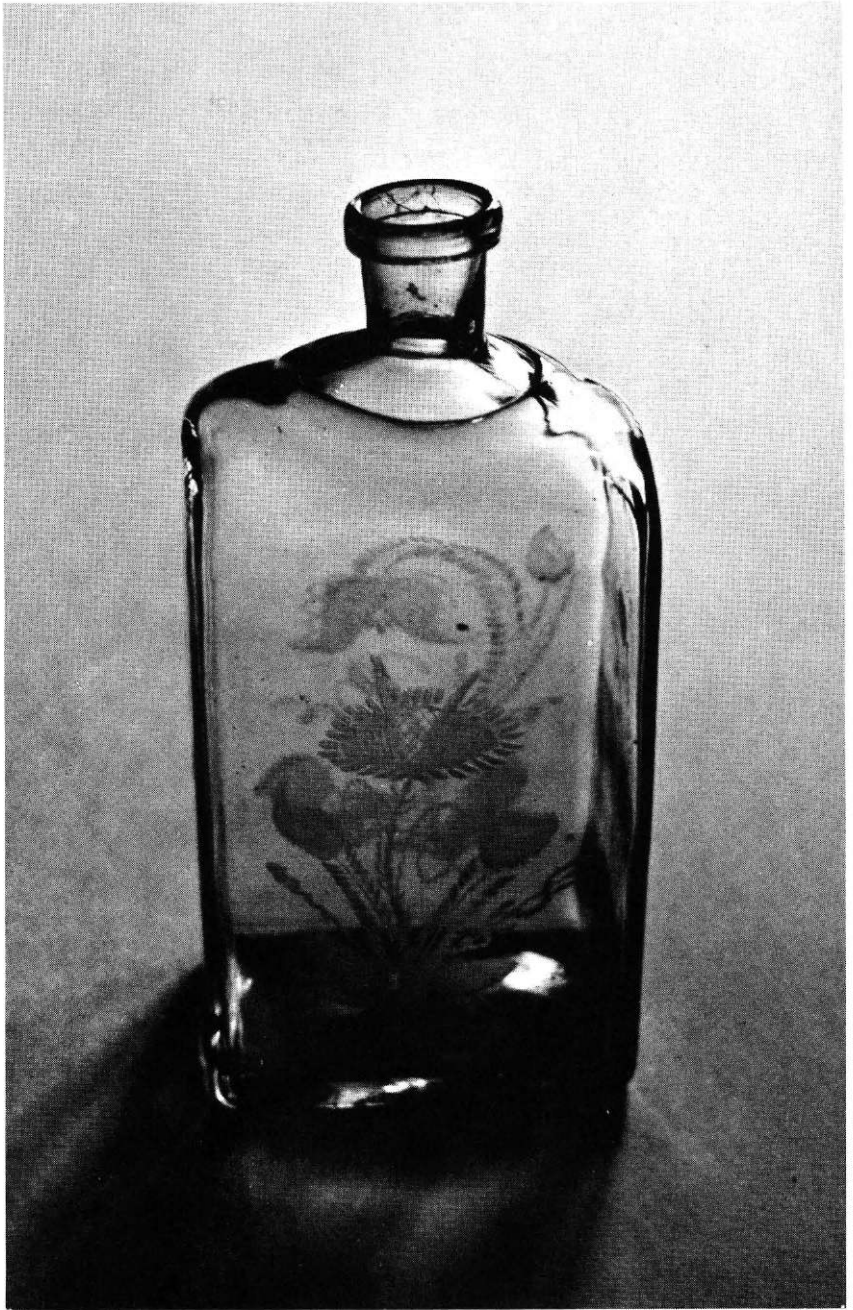

En framställning om gammalt glas i Västerbotten skulle inte vara fullständig utan några ord om Ytterstfors glasbruk vid Byske norr om Skellefteå. Dock finns här inga tillnärmelsevis så omfattande undersökningar av brukets historia eller inventeringar av bevarade glas som när det gäller Strömbäck. På de närmaste sidorna avbildas emellertid glas i framför allt Skellefteå museum, som med största säkerhet härrör från Ytterstfors. Om brukshistorien kan följande data inhämtas i Ernst Westerlunds "Den äldre byskeindustriens historia i Byske socken. Bidrag till en bygdeskildring" (Umeå 1958).

Anders Markstedt, en av dåtidens storföretagare i skelleftebygden, hade 1794 begärt att få anlägga ett sågverk vid Ytterstforsen i Byske älv, nära dess utlopp i Bys-

kefjärden. När driften efter några år kom igång drevs sågverket av ett bolag med sex intressenter, bl. a. Markstedt och Byske byamän. Sågverksdriften utvidgades under 1800-talets första decennier, sågningen skedde efter omkr. 1820 vid fyra rammar mot de ursprungliga två. En av bolagsmännen och företagens verkliga ledare under perioden 1827-43, landskamrer Eric Lindemark, tog 1837 initiativet till glastillverkningen vid Ytterstfors. Motiveringen var att spillet från sågverket skulle kunna utnyttjas för eldningen i glasbruket. Han ansökte 1837 om tillstånd till en glasbruksanlägg-

Samtliga här avbildade glas - med ett undantag - finns i Skellefteå museum. Ovan skål och flaska i gröntonat glas, t. h. graverad brännvinsflaska.

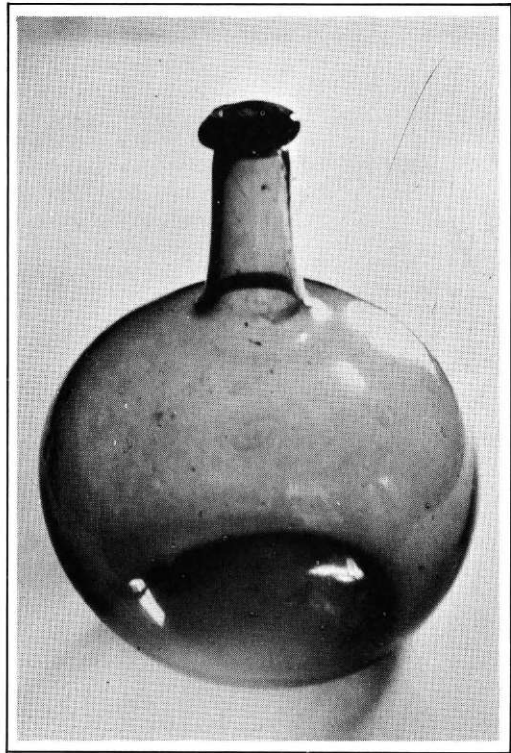
ning, erhöill privilegier redan samma höst och hade samma år en hyttmästare, en glasblåsare, en glasblåsarlärling, en smältare, en smed och inte mindre än tretton hyttdrängar anställda. Arbetarna värvades från andra glasbruk, framför allt naturligtvis Strömbäck och Sandö, som låg närmast. Redan något år efter starten hade bruket återförsäljare i Umeå, Härnösand och Gävle för fönsterglas och buteljer. Tidvis bedrevs försäljning över hela Norrland, med nederlag i Sundsvall och ombud i Haparanda. Liksom i Strömbäck skeppades det mesta glaset på skutor till kunderna.

Bland de anställda uppräknas i brukets handlingar hyttmästare, tofelmakare, inbärare, hyttarbetare,

smältardrängar och kistmakare, (tillverkade kistor för glasets emballering). Eftersom ved och aska i stor utsträckning togs från den omgivande bygden innebar brukets drift tillfälle till biinkomster för byarna i närheten.

Tillverkningen av finare glas lades efter en tid ner och produktionen inriktades helt på fönsterglas.

I slutet av 1860-talet började affärerna gå dåligt och i början av 1870-talet stod man inför nödvändigheten att lägga ner glastillverkningen. Man försökte undvika driftstopp genom att arrendera ut bruket till glasblåsarna - Nordling, Pahlberg och Lundkvist - som gick tillsammans i Ytterstfors arrendeförening och skulle försöka hålla driften i gång. Detta lyckades

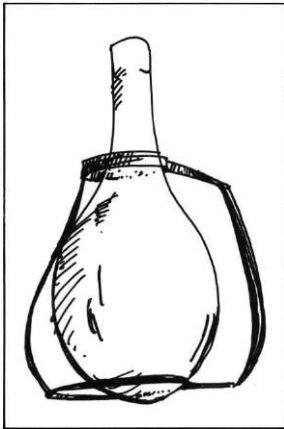

T. v. en samling glas i privat ägo, Östanbäck, Byske. De två vänstra flaskorna med graverad dekor, blommor och monogram. Föremålen uppges vara från brukets tidigaste skede. T. h. stor grönfärgad dame-jeanne i Skellefteå museum.

bara under ett år, varunder grönt fönsterglas tillverkades. Några år senare gjordes ett sista försök att återuppta driften. Bruket arrenderades då ut till Sandö bolag och bruksintressenterna åtog sig att leverera ved (årligen 2. 800 famnar för 7. 000:-). Kontraktet upphörde 1878 varvid glasbruket slutgiltigt lades ner. Det nybildade Ytterstfors AB - med en utvidgad trävaruförädling på programmet - löste in glasbrukets anläggningar.

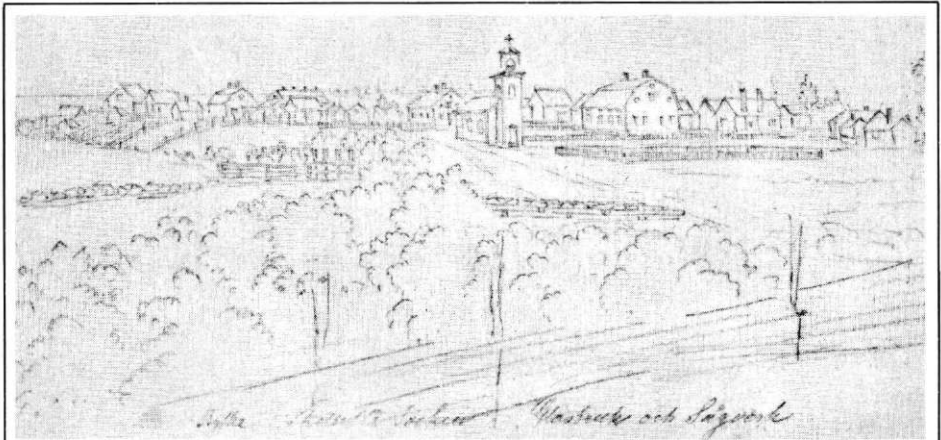
Bakgrunden till de försämrade konjunkturerna för de norrländska glasbruken vid denna tid har utretts av Torbjörn Fogelberg som i en undersökning om bakgrunden till nedläggningen av Strömbäcks glasbruk (manuskript i Västerbotens museums arkiv). Bruken led

inte av den inhemska konkurrensen men väl av belgisk och tysk. Utlandet kunde konkurrera på grund av billigare råvarupriser, medan de norrländska bruken mot högt pris och stora omkostnader måste importera råvaran - soda från England, sand, lera och arsenik från Tyskland. Vidare hade en förskjutning uppstått i fönsterglas-konsumtionen, som i särskilt hög grad berörde de mindre norrländsbruken. I Jämtland - framhålls i början av 1860-talet från Skönviks glasbruk - som dittills varit en god marknad för grönglaset efterfrågas nu endast vitt fönsterglas. Utom Dalarna visste man ingen provins som använde det och även där väntades det inom få år bli inkurant och osäljbart utan betydli-

ga prisnedsättningar. Om den faktiska konkurrensen bruken emellan vittnar en rapport från en bruksbokhållare från Sandö, som 1879 befann sig på försäljningsresa i Norrland. "Minst ett tjugotal provryttare voro samtidigt med mig norrut på försäljningsresa, men endast de som hade kaffe, socker, mjöl, fläsk och dylikt kunde göra några nämnvärda affärer".

Teckning efter fotografi av rundbottnad flaska med bevarad ståltrådshållare, varmed sådana glas kunde hanteras.

Utsikt mot Ytterstfors glasbruk omkr. 1840. Från nordväst. Tecknad av C. J. F. Plagemann. På bilden avtecknar sig till vänster brukskyrkan, invigd 1838. Till höger om kyrkan syns predikantboställets manbyggnad, dess brygg- och bagarstuga, samt sågställarens gård, "Lugnet". Snett bakom kyrkan till vänster ligger den tidigare inspektorsbyggnaden, uppförd 1810. Bortom den övre dammen vid uttaget till kanalen ser man taket till glashyttan, uppförd 1837, inrymmande mångkammare, brandredskapshus, degel- eller pottkammare, skärkammare, packkammare, rum för packhalm, sträck- och kylrum, redskaps-hus och hemlighus samt ett senare tillbyggt ask- och kalkmagasin. Till vänster om hyttan har man sågplatsen, sär man tydligt urskiljer den äldsta manbyggnaden med dess båda flyglar och det längst bort belägna sågverket. Texten återgiven efter C. J. Lamms kommentar.

innehåll ●

CHRISTIAN FILLION OCH
FERDINAND OPITZ

Åke Nisbeth **130**

SLIPAT, RITAT OCH
ORDINÄRT GLAS

Åke Nisbeth **140**

STRÖMBÄCKSGLAS

Katarina Ärre **157**

SÄVAR DEN 19 AUGUSTI

1809
Sune Zachrisson **161**

O. A. STENMARK I NORRA

JOHANNISBERG
Sune Zachrisson **170**

VAD BETYDER VÄNNÄS?

Claes-Börje Johansson **172**

ARBETA FÖR EN BÄTTRE

MILJÖ
Mats Börjesson **175**

OM YTTERSTFORS GLAS-

BRUK 1837-1878 **204**

- Baksidans annons var första gången införd i tidningen "Westerbotten" den 19 mars 1873.
- Bilderna i detta häfte har alla tagits av Göte Böhlin med undantag av bilderna sid. 183 och 188, som tagits av Bertil Ekholtz, Umeå.
- Bilden sid. 157 är tagen ur Diderots encyklopedi från slutet av 1700-talet, i vilken bl. a. glastillverkningen skildras i en serie bilder. Planscherna finns numera tillgängliga i en engelsk upplaga från 1959.

västerbotten ●

utges av Västerbottens läns hembygdsförening. Tidskriften utkommer med 4 häften 1971.

Medlemskap kan erhållas enligt 3 alternativ:

fyra häften + samlingskartong vid årets slut 20:-
häftena samlade i en häftad volym vid årets slut 25:-
häften + volym 30:-

Lösnummer kostar 5:-. Prenumeration eller beställning av lösnummer sker enklast genom insättning av motsvarande belopp på föreningens postgiro 6 26 22 - 6, varvid på talongen anges vad beställningen avser.

I redaktionen: tjänstemännen vid Västerbottens museum och Skellefteå museum.

Redaktionens adress: Västerbottens museum, 905 90 Umeå 1.

Layout och teckningar: Göran Carlsson.

Tryckt i offset hos Centraltryckeriet, Umeå 1971.

baksidan ●

Stora Nordiska Kredit-Korrupsions-Aktie-Bolaget

inbjuder härmed till teckning i Aktiebolaget

Konungariket SVERIGE.

Kapital

Tre hundra Milliarder Riksdaler

i En Million Aktier,

hvaraf Grundarne förbehålla sig	333,333 ¹ / ₃ ,
åt hugade Spekulanter i grannländerna afsättes	333,333 ¹ / ₃ ,
och åt Sveriges Allmänhet erbjudes	333,333 ¹ / ₃ .

Aktier eller En Million Aktier

med full frihet för Tecknare att inbetala, antingen hela beloppet genast med afdrag af 50 proc., eller småningom i mån af tillgångar, dock utan afdrag.

Skulle, emot förmodan, Grannarne ej tillfulto nappa på det åt dem reserverade belopp, så fördelas återstoden pro rata på **Fosterlandets** Tecknare.

Bolagets ändamål är att för röfvarerpris åtkomma eller på vissa år öfvertaga hela Sveriges Rike, der det ligger, står och går, med Konungahus, Tvenne Kamrar, Embetsrum, Domstolar och hvad i öfrigt i hus- eller i möbelväg förefinnes; med Krigsmakt till lands och vatten samt alla dertill hörande rörliga och orörliga antiqviteter; med Åkrar och Angar och allt hvad af Skogar fins kvar; med Bergverk och Grufvor; med Stockar och Stenar; med Sägverk och Jordbruk; med alla slags Fabriker, Slöjder och Handteringar; med Floder och Sjöar; med Bäcker och Pussar; med Vägar, Kanaler och Jernvägar; med alla slags Farkoster för ånga, för vind och för handkraft; med Banker och Bolag, Direktioner och Tjenstemän; med Herrskap och Drängar och Pigor; med Adel och Prester, med Borgare, Bönder och alla slags Kreatur — med ett ord: Allt!

**Det hela Land
Från strand till strand,
Med rena seder.
Med tro och heder.**

Hur med allt detta skall förfaras, blir tillsvidare Grundarnes hemlighet, dock skall det tillfulto yppas vid förberedande Bolagsstämma, som framdeles på ett eller annat sätt utlyses och kommer att hållas i «Stora Cessionens» Solennitets-sal, vid öppna dörrar och fönster — för bättre ventilerings skull. Företagets resultat kan emellertid på förhand med full säkerhet utlofvas bli:

“Guld med gröna skogar;

“Ingen mer som knogar.”

Teckningslistor äro utlagda

“För blott en timma eller par,

“Hvarefter intet mer fins kvar.”

Stora Nordiska Kredit-Korrupsions-Aktiebolagets
för tillfället utvidgade Lokal **Blodsugaregränden.**

NAPPA! NAPPA! NAPPA!

OBS. Denna inbjudning är införd i Verldens förnämsta Tidningar.